

Celadet Bedirxan, Çavkaniyên Hawarê û Kurdaniya bîrewer

Îbrahîm Seydo Aydogan
Sorbonne University, INALCO, Paris, France.

(Accepted for publication: November 2, 2013)

1. Destpêk

Piştî hewlên rojnameya *Kurdistanê* (1898) û kovar rojnameyên Kurdan yên stenbolî, mîna *Kurd Teavun ve Terakki Gazetesi* (1908) û *Kurdistan* (1908)¹ û *Rojî Kurd* (1913)² û *Yekbûn* (1913) û *Jîn* (1918), kovara *Hawarê*, him ji aliyê hişmendiya Kurdayetiyê û him jî ji aliyê afirandina zimanê û wêjeyî ve, kirasekî nû li xwe dikir. Vî kirasê nû yê ku Celadet Bedirxan li xwe û kovara xwe dikir, bê guman, herçend weke berdehamiyeke xurt ya wê şopa rojnamegeriya kurdî bûya jî, hin qutbûyinên siyasî û dîrokî jî bi xwe re dianîn û dibû deriyê têgihîştineke nû jî. Lewre, ji *Hawarê* û bi şûn ve êdî peywendiya Kurdan ya bi hikumeta osmanî ve nemabû û gotar û helwêsta ku di nava kovarê de dihat dîtin, ji binî ve li dûrî şêwaza muxattabiya hikumetê bû. Êdî rewşenbîrên kurd bi hikumeta osmanî an jî Siltanê osmanî re nedipeyivîn û name û daxwazname bi sernavê «*haşmetlu padişahima*» ji bo wan nediveşandin. Di *Hawarê* de muxattab rasterast xwendevanê kurd û xelkê kurd e, herçend otokontrolê siyasî jî di binî re xuya bibe jî.

Pirsa yekem ku em ê di nava vê xebatê de hewl bidin û bi rêya nivîs û daxuyaniyên berpîrsên rojname û kovaran ve binirxînin, peywendiya wan weşanên Kurdan û cudahiyan di navbera wan de ye.

Ji bo gellek rewşenbîr û nivîskarên kurd, Celadet Bedirxan ne bi tenê kesayetiyêke dîroka kurdayetiyê û nivîskar û zimannasekî pêşengê heyameke wêjeyî bi tenê ye, lê ew herweha hevaleyê jî. Pîrraniya me navê wî datînin destpêka hemû xebatên zimannasiya kurdî û êdî ewqasî tê naskirin ku pîrraniya nivîskaran nabêjin *Celadet Bedirxan*, lê bi tenê dibêjin *Celadet* û mîna ku behsa hevaleyê xwe bikin, behsa wî dikin.

Civaka me civakeke bindestiyê bû û peydabûna tevgerêke çandî û siyasî ya weke *Hawarê*, dereng be jî, bivê nevé dê guherînen bingehîn pêk bianiyan. Celadet Bedirxan kêmaniyên civaka me mîna pêşiyên xwe rasterast aşkere dikirin û dixwast *bingehên netewebûyînê* bi herkesî bidana fahmkirin. Ew erk û mîsyona ku rewşenbîrên kurd diketin bin barê wê, *hişyarkirina neteweyî* bû ku zêdetir ji

sîh salan bû ku dewam dikir. Rola ziman û wêjeyê ya di vê têgihîştinê de, ne bi tenê ji ber xemên hunerî û zanistî bû, lê belê ji ber xemên siyasî bû, lewre wêje rêya herî kurt û xurt bû ji bo dayina hezkirina çand û zimanê kurdî. Bi vî awayî, mirov dikare tevgerên wêjeyî yên serê sedsala 20'an, her wekî yên dawîya sedsalê jî, weke tevgerên liberxwedanî bipejirîne.

Ji bilî *nezanîna* ku hemû kovar û rojnameyên kurd yên serê sedsala 20'an gazind jê dikirin, nexweşiyêke me ya din jî heye ku rêya zanîne li ber me digire. Ji ber trajediyên dîroka Kurdan, kesayetiyên ku xizmeta ziman û çand û siyaseta kurdî kiribin, di nava dîroka me de weke kesayetiyên pîroz tên pejirandin. Loma jî, îdealîzekirina kesan li cem me bûye adet û îdealîzekirina Celadet Bedirxan jî nahêle ku mirov wî baştir nas bike. Ji ber wê, mixabin me *Hawar* û fikrên Celadet Bedirxan çiqas nas kiribin jî, di ser re nas kirine. Ji xwe, hejmara nirxandinên xurt ku li ser vê mijarê hatine kirin jî bi tiliyan tên hejmartin û pîrr kêman in. Lewre me tim xwastiye ku em hertiştî li ser hev bidin û van têgihîştinan rê li ber girtiye ku em dakevin kûrahiya wê heyamê.

Di vê gotarê de, em ê di qonaxa yekem de hewil bidin ku em helwêsta *Hawarê* ya li ser *Kurdaniya Bîrewer* teva çavkaniyên wê fahm bikin. Di qonaxa duyem de jî, em ê li ser hêleke Celadet Bedirxan ya ku *pîrr tê naskirin* rawestînin ku ew jî mijara kodnav û nasnavên wî ye.

2. Hawar û Kurdaniya Bîrewer û çavkaniyên wan

Ji bo ku mirov taybetmendiyên demekê yên wêjeyî û çandî baş binirxîne, mirov mecbûr e ku rewşa wê demê ya sosyopolîtîk û bûyerên ku bandor li van taybetmendiyan kiriye jî bi bîr ve bîne. Dîroka *Hawarê*, ji ber dîroka malbata Bedirxaniyan, dema berî xwe jî di nava xwe de vedihewîne û divê mirov di dawîya sedsala 19 û serê sedsala 20'an de li koka wê bigerre.

Ber bi nêviyê sedsala 19'an ve, gelên rojhilatî, bêguman bi rêya Dewleta Osmanîyan ve, berê xwe da Rojavayê. Sedema vê guherîne jî ew bû ku welatên rojavayî him di warê teknolojiyê de û him jî di warê aborî û leşkeriyê de ji welatên rojhilatî gellekî bipêşdetir ketibûn

û, bivê nevē, vê yekê di qada navneteweyî de li hember welatên din hêzeke xurt dida wan. Dewleta Osmanî ji hev diket û reformên li ser azadiya ramanî û liberalîzasyona çapemeniyê jî dengên muxalefetê li hev dicivandin. Tevgerên piçûk yên ku li dora *Îttihat ve Terakkiyê* dicivayan li hember Siltên muxalefeteke ciddî pêk dianî ku Siltan mecbûr ma ku desthilatdariya xwe bi meclîsê re par ve bike.³ Hin Kurdên ku wê demê li Stenbolê dijiyan jî bi rêya Komeleyên mîna *Kurd Teavun ve Terakki Cemiyeti* (KTTC) û *Hêvî* û herweha bi kovar û rojnameyên van komeleyan ve tevgerêke rewşenbîrî da destpêkirin. KTTC di vî warî de bûbû yekem rêxistina kurdî û peywendiyên wê, weke ku ji nameyên xwendevanan yên nava rojnameyê jî tên fahmkirin⁴, heta bi welêt ve jî bi awayekî xurt çûbû û komele bi şaxên xwe yên li Kurdistanê ve bûbû destêka tevgera kurdî ya siyasî⁵.

Di dîroka ziman û wêjeya gelên rojhilatî de, sedsala 19'an dewreke girîng e, ji ber ku ev sedsal, ji bo çand û wêjeya gellek milletan, bûye qirna şoreşa ceşnên wêjeyî û gellek zimanên rojhilatî ku kurdî jî di nav de ye formên vegotinê yên nuh nas kirin û ew bi kar anîn. Kurdan jî bi taybetî bi rojnemaya *Kurdistanê* (1898) û kovara *Rojî Kurd* ve (1913) zimanê kurdî bi rêya çapemeniyê ve li nivîsa giştî diceribandin ku ev nûbûn herweha nîşana destpêka wêjeya kurdî ya nûjen e jî. Lê ev sedsal di heman katê de, bû dewra teqîna neteweperweriyê jî. Herçend, di wê demê di nava Kurdan de jî tevgerên neteweperwer xwe nîşan da, li cem Kurdan ev çanda neteweperweriyê, weke ku berê jî hatiye gotin, ji berê ve hebû.⁶

2. 1. Di derbarê peydabûna fikra neteweperweriyê di wêjeyê de

Dused sal berî şoreşa fransî, Ehmedê Xanî di destpêka *Mem û Zînê* de gotibû ku wî *Mem û Zîn* bi kurdî nivîsandiyê û sedemên wê jî weha aşkere û zelal kiribûn :

Safî şemirand vexwarî durdî

Manendi durê lisanî kurdî

(...)

Da xelq-i nebêjtin ku: "Ekrad

Bê ma 'rîfet in, bê esl û binyad

Enwaê millet xwedan kitêb in

*Kurmanc-i tenê di bê hesêb in.*⁷

Dema ku Ehmedê Xanî ev berhem nivîsand, di nava rewşenbîr û nivîskarên kurd de

bikaranîna kurdî ne adet bû û kesî xwe nedida ber vî karê zehmet. Kêm kesên ku bi kurdî nivîsandibûn hebûn, mîna Melayê Cizîrî, Feqiyê Teyran û Elî Herîrî, ku Xanî jî navê wan di berhema xwe de tîne. Kurdî weke adet nebûbû alava wêjeyî û rewşenbîran bi rêya osmanî û erebî û farisî ve peywendî bi hev re datanî. Em jê fahm dikin ku kesî qiymet nedida zimanê kurdî û, ji xwe, heta dewra *Rojî Kurd* (1913) jî awayê nivîsandina dengên kurdî û adaptasyona alfabeya erebî bi xwe jî hê bi temamî bi cîh nebûbû.⁸ Loma jî, Xanî di malika serî de behsa vî karê zehmet dike, lê belê herweha ji bo nîşandayina hêza Kurdan û zimanê wan jî berê xwe dide zimanê kurdî û karê ku bi *Nûbara* xwe ve dabû destpêkirin, bi *Mem û Zînê* ve digihand asteke bilindtir.

Ev helwêsta lêbixwedîderketina Kurdan û ev danberheva bi milletên din re li cem Xanî dikare weke bilindkirina ala Kurdayetiyê û herweha weke serhildaneke qelemî jî were nirxandin. Ehmedê Xanî bi helwêsteke neteweperweriyê ve balê dikişîne ser ku di warê hişmendiya hunerî de Kurd ne kêmtî milletên din in, lê belê Kurdan derfet bi dest nexistiye ku di vî warî de berheman bidin. Lewre Xanî di dewama vê lojîkê de weha nivîsandibû:

Kurmanc-i ne pir di bê kemal in

Emma di yetîm û bê mecal in

Fîlcimle ne cahil û nezan in

*Belkî di sefil û bê Xwedan in.*⁹

Divê mirov vê jî bibêje ku Xanî bêguman ne yekem kes e ku behsa vê xatirneydayina kurdî ya li hember erebî, osmanî û farisî kiriye. Tê bîra herkesî ku Melayê Cizîrî jî ji dêleva helbestên Hafîzê Şîrazî, helbestên xwe pêşniyar dikirin ku mirov dikare bêguman bibêje ku hê ji wê gavê ve tevgerêke zimanê kurdî dest pê kiribû¹⁰. Melayî di wê helbesta xwe navdar de malika dawin weha datanî:

« Ger lu'luê mensûrî ji nezmê tu dixwazî

Wer şî'rê Melê bîn, te bi Şîrazî çî hacet »

Piştî Ehmedê Xanî jî, perwerdehiya ku di medreseyan de bi rê ve diçû û dûrî çavdêriya rasterast ya desthilatdariyê dima, dê roleke gellekî xurt di parastina zimanê kurdî de hilgirtaya ser milên xwe. Mînaka wê ya herî zelal ew e ku Mela Mehmûdê Bayezîdî dê hê di nêviyê sedsala 19'an de zargotina kurdî ji bo alîkariya Aleksandre Jaba berhev bikiraya. Herweha, Mele Seîdê Meşhûr jî di *Şark ve*

Kurdistan (1908)¹¹ de de bang li dewletê dikir ku dibistanan li Kurdistanê jî vekin û digot ku dibistanên heyî bi tenê ji bo zarokên tirkîzan in û zarokên kurd yên ku ji kurdî pê ve bi zimanekî in nizanin, ji perwerdehiya dibistanan bêpar dimînin¹². Her weke berdewamiya vê têgihîştinê, Babanzade Îsmâil Hakki jî heman salê di *KTTG* de digot ku « heger zarokên kurd li dibistanan bi zimanê kurdî werin perwerdekirin, ew ê zûtir fêr bibin »¹³.

Ehmedê Xanî ew kes e ku belkî dê cara yekem nav lê kiriye û ev mesele ji meseleya zimên biwêdetir biriye, lewre em hin nîşanên din jî di nava *Mem û Zînê* de dibînin ku bi rewşa siyasî û civakî ve têkildar in:

*Ez mame di hikmeta Xwedê da
Kurmanç di dewleta dinê da
Aya bi çi wechî mane mehrûm
Bilcimle ji bo çi bûne mehkûm*¹⁴

Weke ku Kendal Nezan di nivîseke xwe de behs dike¹⁵, di serhildanên Kurdan yên sedsala 19'an de, mirov dikare nemaze bandora vê helwêstê bibîne. Ji ber wê ye ku her ji rojnameya *Kurdistanê* ve û heta bi *Hawarê* jî, di hemû weşanên kurdî de teqez çapkirina beşên *Mem û Zînê* jî heye. Em heman helwêsta gazindên ji ber rewşa nexwendebûna Kurdan di nivîsên Miqdad Mîthet Bedirxan (*Kurdistan*) û Evdîrehman Bedirxan (*Kurdistan*) û Seîdê Kurdî (*Şark ve Kurdistan, KTTG*), Abdullah Cewdet (*Rojî Kurd*), Babanzade İsmâil Hakki (*Rojî Kurd*), Hemzeyê Muksî (*Jîn*) de jî dibînin, ku mirov dikare hişyariya rewşenbîrên kurd û hewla wan ya hişyarkirina miletî tê de bibîne. Kurdayetî êdî li taybetmendiyên xwe yên neteweyî vedigeriya.

Ehmedê Xanî di vî warî de weke hîmdarê kurdayetiyê nû û neteweperweriyê tê qebûl kirin. Ji ber wê ye ku Celadet Bedirxan, di berhema xwe ya bi navê *De la question Kurde* (li ser pirsgerêka kurdî) de, di 1934'an de, weha dinivîsîne :

« *Pirsgerêka kurdî îroj ketiye qalibê neteweperweriyê û ji xwe ev e awayê ku şikl daye vê sedsala me. Lê ev awa li cem Kurdan ne nû ye. Di nava wêjeya kurdî de ji zû ve diyar bûye û digihîje sedsala 17'an. Ehmedê Xanîyê helbestvanê kurd yê mezin ku di sala 1061'ê hicrî de çêbûye dikare weke pêşengê neteweperweriya kurdî were hesibandin ».*¹⁶

Weke ku Celadet Bedirxan di heman çavkaniyê de destnîşan dike, Ehmedê Xanî

fikrên Kurdayetiyê li nava çîroka *Mem û Zînê* reşandine. Ji ber wê ye ku ev malikên jêrê nivîsandine ku mirov li ser sembolen nava wê çîroka evîna du ciwanan difikire.

« *Şerha xemê dil bikim fesane
Zînê û Memê bikim behane* »

« *Kurmancim û kohî-yû kenarî
Van çend xeberêd-i girdewarî (...)* »

« *Sehw-û xeletan nekin teeccib
Te'wîl-i bikin ji bo teessib* »

Erê, fikra neteweperweriyê hebû, lê belê Kurdan nikaribû yekîtiya xwe pêk bianiya û piştî xwe li hember milletên ku Xanî behsa wan dikir bidana hevdu. Li gorî Xanî, sedema nebûna yekîtiyê jî ew bû ku mezinekî ku herkesî li dora bicivîne tunebû û heger hebûya qiymetê zimanê kurdî dê bilind bibûya û Kurdan dê yekîtiya xwe ava bikiraya û ewqasî xurt bibûna ku « *Ereb û Ecem û Tirkan dê ji Kurdan re xulamî bikiraya* ». Di hemû serhildanên Kurdan de jî vê qedera Kurdan xwe dê dubare bikiraya û Kurd dê bi ser neketana. Lewre nirxên ku gellek kes li dora xwe bicivandana ji aliyê Kurdan ve baş nedihatî zanîn ku, ziman û çand û dîrok bingehên van nirxan bûn û neteweyek li ser van nirxan tê avakirin. Vê yekê jî di serê sedsala bîstan de helwêsteke nû bi rewşenbîr û siyasîmedarên Kurdan re peyda kir û êdî nîqaşa li ser perwerdehiya Kurdan û xebatên li ser zimanê kurdî hatin kirin.

2. 2. Kurdayetiyê nû şîn dibe

Di serê sedsala 20'an de, Kurdên ku ji serhildanan derketibûn û digel têkçûyînan jî hestên neteweperweriyê nas kiribûn, li Stenbolê, li sirgunê, di nava komeleyên Kurdan yên weke *Kurd Teavun ve Terakki Cemiyetî* û *Hêvî* û kovar û rojnameyên wan de xwe li hevdu digirt û bi helwêsteke weke ya Ehmedê Xanî ve tev digeriyan û ev helwêst di weşanên xwe de aşkere dikirin. *Kurd Teavun ve Terakki Cemiyetî* yekem rêxistina kurdî ya weha bû ku rengê eşîriyê tê de nebû û *Hêvî* jî yekem komeleya xwendekarên kurd bû. Ji xwe, van taybetmendiyên van herdu komeleyan tov û nîşanên civakeke nû û tevgerêke nû bûn ku bandora wan ya li ser nîşên di pey re nikare were înkarkirin, lewre ew êdî ne bi awayekî eşîrî, lê belê bi awayekî rewşenbîrî û siyasî tev digeriyan.

Dewr êdî ne dewra Ehmedê Xanî bû di nava Kurdan û desthilatdariyê de cudahiyeke mezin hatibû avakirin. Hêjayî gotinê ye ku bi awayekî fermî pîrraniya nivîsên van kovar û rojnameyan gazind ji rewşa Kurdan dikir û doz li desthilatdariya osmanî dikir ku Kurd di nava dewleta osmanî de bigihîjin cîhine bilindtir. Weke ku Suleyman Nazîf di *Kürt Teawün ve Terakki Gazetesi* de dinivîsand ku « *Li rojhilata Dewleta Osmanî ya ku ji hemû rengên avadaniyê bêpar hatiye hiştin (...) gelê Kurd yê egîd [digel ku] 450 sal e ku weke mertalên zindî çavdêrî û parêzvaniya hiqûq û ewlekariya Saltanata pîroz dike û maf û şiyana wî heye ku weke beşekî neteweya me bêne pejirandin* ». ¹⁷

Herçend di nivîsên rojnameyan Kurdan yê Stenbolê de daxwazê serxwebûna milletî nehatibe aşkerekirin jî, di nava sîstema osmaniyan û xurtiya Siltên de mirov dikare daxwaza wekheviya bi milletên din re jî weke gaveke girîng binirxîne, lewra ev daxwaz bi tenê daxwazên aşkerekirî ne ¹⁸.

Gava ku mirov bala xwe dide gotarên kovar û rojnameyên Kurdan yê Stenbolê, mirov dibîne ku dengê rojnameya *Kurdistanê* êdî bûye dengê hemû rewşenbîrên kurd. Kurd rasterast gazindên xwe ji desthilatdariyê dikin û mafên xwe dixwazin. Hema hemû kovar û rojnameyên wê demê behsa heman mijarê dikir û carinan jî bal dikişand ser ku diviya civata Kurdan xwende bûya û li çareyên vê rewşê digeriyên. Di wê rewşa dûriya ji welêt de, peywendiya rewşenbîran ya bi xelkê re ancax karîbû bi rêya rojnameyan ve pêk bihataya. Ji ber ku xwendina giştî wê demê tunebû û pîrraniya Kurdan nexwende bû, rîskeke mezin hebû ku ev tevgera rewşenbîrî jî di salonan de bimaya. Ji ber wê ye ku li her bajarî peywendiyên wê tevgerê hebûn ku ji xelkê re rojname bi deng dixwend û çareseriyek ji nexwendebûnê re dihat peyda kirin. Lewre, her kurdî bi osmanî jî nizanîbû û heger peywendiyek bihataya danîn jî diviya bi kurdî bûya.

Ev tevger dê ji du hêlan ve bihataya lidarxistin : *siyaset û ziman*. Di warê zimên de, Rojnameya *Kurdistanê* ya ku li Qahireyê ji aliyê Miqdad Mîthed Bedirxan ve hatibû çapkirin û bi dû re bi birêvebiya Evdilrehman Bedirxan ve dewam kiribû, dê bandora xwe li dîroka Kurdayetiyê bikiraya û rojnameyên Kurdên Stenbolê yê mîna *Kurd Teavun ve Terakiki Gazetesi* (KTTG) û *Rojî Kurd* jî dê di vî warî de bibûya lingê vê tevgerê yê Stenbolê. Bê şik, divê mirov vê jî bibêje ku ev kovar nivkurdî û nivtirkî bûn û di ber siyasetê re cîh didan nivîs û gotarên

wêjeyî jî ku vê taybetmendiye dê tovên wêjeya kurmanciyê ya nuh jî biavêtana. Hêjayî gotinê ye ku *Hawar* yekem weşana kurdî ya bakurî bû ku cîh nedida zimanê tirkî.

Di nava van kovaran de, ji ber sedemên ku em ê li jêrê behs bikin, pêwîst e ku em hinekî behsa kovara *Yekbûnê* bikin. Navê kovara *Yekbûnê* di nava Kurdan de zêde nayê naskirin, lê belê ji bo mijara vê lêkolîna me ev kovar gellekî giring e.

2.3. Kurdan meseleya zimên anî qada nîqaşê

Kovara *Yekbûnê* di sala 1913'an de ji aliyê M. Salih Bedirxan ve hatiye çapkirin û hefteyê du caran derdiket. Bi qasî ku tê zanîn, sê hejmarên wê derketine. ¹⁹ M. Salih Bedirxan bavê Rewşen Bedirxanê û apanê Celadet Bedirxan e û, weke ku em ê bibînin, bandora wî ya li ser Celadet Bedirxan ji ya herkesê din zêdetir e. Kovara *Yekbûnê* dê bibûya gaveke amadekirina şikilwergirtina vê neteweperweriya Kurdan ya nû. Erê, kovar û rojnameyên din berê hîmên wê avêtibûn, lê belê vê kovarê dê bi awayekî din nêzîkî li mijara Kurdayetiyê bikiraya ku ew jî « *perwerdekirina gelê Kurd ya bi zimanê kurdî* » bû. Ji lewra di pêşgotina hejmarê *Yekbûnê* ya duyem de weha hatiye nivîsandin :

« *Her çiqas tu tiştêkî me ji gelên din ne kêmtir e jî hîna me nikaribûye desthelat û karîna xwe di jîyanê de nîşan bidin çunki bi carê de em nexwende û nezan in.* »

Di vê daxuyaniyê de lixwemikurhatineke tund balê dikişîne ku ev lixwemikurhatin li cem Ehmedê Xanî tunebû. Ehmedê Xanî, weke ku dilê xwe bi Kurdên « *yetîm û bê mecal in* » û « *di sefil û bê Xwedan* » dişewitand û digot ew « *filcimle ne cahil û nezan in* » û ev bindestiya wan bi « *bêxwedîtîya* » wan ve girê dida. Em dibînin ku du sedsal bi şûn de, rewşenbîrên Kurdan vê bindestiyê bi nexwendebûn û nezanîna civakî ve jî girê didin. Ji ber wê ye ku di hejmarê *Yekbûnê* ya sêyem de jî tê gotin ku divê bi kêmanî nêviyê Kurdan fêrî xwendin û nivîsandinê bibin û herweha, ya girîngtir jî ev e ku sernivîsa vê hejmarê pêşniyareke weha dike ku divê bala me bikişîne :

« *ji ber ku di nav kurdan de hejmarê xwendeyan gelek kême, divê alfabeyek hêsan bê çêkirin* » ²⁰.

Bê guman, pirs a alfabe yê her ji destpêka kovara *Rojî Kurdê* ve jî dihat nîqaşkirin. Lê belê, diyar dibe ku armancên vê kovarê û yê berî wê ji hev cuda bûn. Ji lewre, M. Salih Bedirxan li ser danasîna kovarê destnîşan kiriye ku « *ev kovar têkilî siyasetê nabe* ».²¹

Ev daxuyanî bi awayekî balkêş *Hawarê* tînê bîra mirov û dê di nixandîna û tîgihîştina *Hawarê* de bi kêrî me were. Ji ber ku herkes dizane ku Celadet Bedirxan di hejmara *Hawarê* ya yekem de helwêsteke bi heman rengî nîşan dabû ku em ê bi dû re behsa wê bikin.

Celadet Bedirxan bi xwe jî dinivîsîne ku ew ji 1919'an ve ye ku li ser alfabe ya kurdî dixebitî.²² Em dizanin ku Celadet di dema weşandina *Yekbûnê* de bîst salî bû û endamê komeleya *Hêviyê* bû. Ji ber ku wî xortaniya xwe li Stenbolê derbas kiriye û bi xwendin û nivîsandinê ve tîkildar bûye jî, em tê derdixin ku wî ew kovar û rojnameyên Kurdan yê serê sedsala bîstan hemû dîtine. Ji ber wê jî, têra xwe asayî ye ku ew di bin bandora ramanên nivîsên van kovar û rojnameyan de mabe.

Ji ber wê, di kemilîna tîgihîştin û amadekirina *Hawarê* de divê mirov bibêje ku bandora van hemû kovar û rojnameyan heye.

Em ji nivîsên kovara *Rojî Kurd* (1913) ve dizanin ku nîqaşeke xurt di nava rewşenbîrên kurd de li ser pîrsgirêkên alfabe ya kurdî dest pê kiriye û her ji hejmara vê kovarê ya pêşîn ve Abdullah Cewdet pêşniyar dike²³ ku alfabe ya heyî were terikandin. Qedrî Cemîl Paşa, di pirtûka xwe ya bi navê *Doza Kurdistan* de weke bîranîn behs dike ku Abdullah Cewdet ji komeleya *Hêviyê* re digot ku « *pîtên erebî ji bo bikaranîna kurdî kêr e, ji ber vê çendê divê pîtên latînî bi kar bînin* ».²⁴

Hêjayî gotinê ye ku, weke hin kesên din, Mihemed Salih Bedirxan jî nivîsek bi mahlasa M. S. Azîzî²⁵ di vê kovarê de li ser mijara zimên nivîsandiye û piştgirî daye pêşniyara Suleymaniyelî Tewfîq²⁶ ya alfabe yê 40 herfî ya nû ku tîpên wê ji hev cuda bihatana nivîsandin. Ji ber ku M. Salih Bedirxan di daxuyanîyên xwe de zêde tund xuya dibe, ew carekê bi tawana « *heqareta li Kurdayetiyê* »²⁷ tê girtin jî. Lê belê Malmisanij û M. Lewendî (1994) û herweha Malmisanij (1992)²⁸ ji Celîlê Celîl (1981)²⁹ neqil dikin û dinivîsin ku digel ku di hin rojnameyan de weha hatiye gotin jî M. S. Bedirxan ji ber nivîsên xwe yê muxalefeta desthilatdariyê hatibû girtin.

Ji hejmara nivîsên wê demê yê li ser zimên diyar dibe ku wê demê di nava hemû rewşenbîrên Kurdan de heman tevger hebûn û

rewşenbîr û siyasetmedarên kurd li ser pîrsgirêka zimên nîqaş dikir. Zinar Silopî (Qedrî Cemîlpaşa) jî di *Doza Kurdistan* de dide zanîn ku ev pîrs wê demê di nava zanayên kurd de gellekî çalak bû. Ji ber ku em bi tenê aliyê wan yê nivîskî dibînin, em dikarin pê derxin ku rewşenbîrên wê demê di civat û şevbihêrkên xwe de gellekî li ser vê mijarê peyivîna ku destpêka wê sê çar sal berî *Yekbûnê* û *Rojî Kurdê*, bi *Şark ve Kurdistan* û *Kürt Teawün ve Terakki Gazetesi* ve xuya dibe.

Weha diyar dibe ku Babanzade Îsmail Hakki berî M. Salih Bedirxan behsa hin mijaran kiriye. Babanzade bal kişandiye ser peywendiya ziman û netewebûyinê jî û weha gotiye :

« *Divê berî her tiştî rêzimanêke vî zimanî û ferhengêke wî were amadekirin. Piştî wê, divê dîrokeke milletê kurd were nivîsandin. Piştî wê jî, çiqas helbest û berhemên wêjeyî yê devkî hebin, hemû werin berhevkerin û nivîsandin. Gava ku bi vî awayî ve bingehê zimanî hate danîn, teyrê pêşketin û geşbûnê dê bi daxwazêke mezin baskên xwe yê xêrxwaziyê li ber me veke* ».³⁰

Ji ber wê ye ku di rêbaza Komeleya KTTC de, xala pêncan ya rêbazê destnîşan dike ku ji endametiya komîteya navendî pêwîst e ku mirov bi zimanê kurdî zanibe. Xala yanzdehan jî dide zanîn ku komele dê rêziman û ferheng û pirtûkên dersan bide amadekirin, digel ku xala 14'an wê armancê datîne ber xwe ku berhemên kurdî berhev û çap bike û dîroka wêjeya kurdî amade bike. Em dibînin ku ev fikrên nû di rêbaza Komeleya *Hêviyê* de jî hene û kovara *Rojî Kurd* ya ku vê komeleyê belav dikir jî behsa heman armancê datîne ber xwe.

Babanzade herweha van pêşniyar û şîretan jî dike ku mirov dikare tê de dengê Celadet û *Hawarê* jî bibîne. Babanzade weha dewam dike :

« *Bi kurtî, bingehê selameta neteweyî xwendin û zanistî ye. Kilîta perwerdehî û zanîne jî, ziman e. Her ew kilît dikare deriyê şaristaniyê veke* ».³¹

Weke ku bi awayekî zelal diyar dibe, ev hêmaya ku bi *kilîte* hatiye avakirin, dê bandora xwe li ser helwêsta Celadet Bedirxan jî bikiraya û di *Hawarê* de gellekî çareserî bihataya dubarekirin û Celadet Bedirxan bi xwe jî dê di *Hawarê* de weha binivîsandaya :

« *Milletê dîl ko zimanê xwe winda nekiriye, wek girtiyek e ko mîfta zindana xwe bi xwe re hilaniye* ». ³²

Herçend di nava van tevgerên dema qelsbûyina Osmaniyan de mirov neteweperweriyeke bi zanîne dagirtî peyda bike jî, ev dema hemû tevgerên çandî û siyasî bi tîkçûyina Osmaniyan ya di şerrê cîhanî yê yekem de bi dawî bû. Komara tirk ku dê di şûna wê de ava bibûya, dê hemû tevgerên li derveyî tirkîzmê û ji derveyî doktrîna wê ya nuh ku jê re « *kemalîzm* » dihat gotin qedexa bikirana û piştî tevgerên kurdan yê Stenbolê dê bihataya şikandin. Ziman û çanda kurdan dê bi vî awayî bihataya tunekirin û redkirin û kurd jî dê li rastî polîtîkayeke bişaftinê ya tund bihatana. Rewşenbîrên kurd jî dê ji ber vê polîtîkayê, ji neçarî, berê xwe bidaya sirgunê. Tevgerên kurd êdî dê mecbûr bimana ku li derveyî Tirkiyeya nû bihatana sazkin.

2.4. Serdema nû û tevgera neteweperweriya Kurdan

Komara Turkiyeyê hê ciwan bû û hîmên wê ne ewqasî saxlem bûn û berpirsiyarên komarê, tevgerên pirçandî û pirrgelî ji bo siberoya komarê weke xeteriyên mezin dinirxandin. Desthilatdarên tirk dizanî ku yek ji sedemên hilweşîna Dewleta Osmaniyan ew bû ku vê dewletê gellek azadî dabûn gelên bin banê xwe. Ji lewra, komara tirk dê polîtîkaya « yek ala, yek dewlet, yek ol û yek ziman » bidaya ber xwe. Ji xwe Kemalîzma ku hebûna gelên din li ser axa Turkiyeyê red dikir, ji ber vê sedemê ji aliyê dîroknasan ve weke « doktrîna manûnemanê » tê binavkirin. ³³

Herçiqas tevgera kurdayetiyê bi qasî deh salan rawestîya jî, ev tevger bi dawî nebû, ji ber ku xortên deh sal berê êdî gîhabûn û wan dê bidaya ser heman rêyê. Di dawîya salên bîstî de, Kurdên ku xwe bi vir de û wê de gîhand bin xetê, li wira rêxistineke niştimanperwer ya bi navê *Xoybûn* ava kir ku mirov dikare weke dewama komeleya *Hêvî* jî binirxîne. Endamên *Xoybûnê* yê avakir dîsa ji tevgera kurdan ya Stenbolî dihat û Celadet Bedirxan bi xwe yek ji pêşengên vê tevgerê bû û di nava wê de Memduh Selîmê berpirsê kovara *Jînê* û Qedrî Cemîlpaşayê endamê avaker yê *Hêviyê* jî hebûn.

Rêxistina *Xoybûnê* dê piştgiriya xwe bidaya *Serhildana Agirî*, lê belê, weke ku Ehmedê Xanî mîna nebûna « îttifaq » û « îngidayê » ³⁴ bi hev ve girêdabû û weke qedera Kurdan destnîşan

kiribû, Îran û Turkiye dê ji bo tîkberina vê serhildanê bi hev re tev bigeriyana û bi tîkçûyina wê jî piştî tevgera kurdî vê carê dê bi temamî bişikestaya û tevgera ku li Stenbolê bîst sal berê dest pê kiribû dê rawestiyaya.

Van rewşenbîrên kurd, yê ku Celadet Alî Bedirxanê neviyê Mîr Bedirxan pêşengiya wan dikir, piştî herdu serhildanan, bi awayekî xwezayî, ji binî ve pirsên ciddî ji xwe û tevgera kurdayetiyê kirin û vegeyriyan pirsên *KTG*, *Rojî Kurd* û *Yekbûnê*. Derdê wan yek bû : ew bi ser neketibûn û sedem ne bi tenê xurtbûna dijminan bû.

Ev çavdêrî dê di hemû dîroka Kurdan de bihataya dîtîn. Qazî Mihemedê serokê Komara Kurdistanê jî dê di wesiyetnameya xwe de gazind ji heman taybetmendîya civata xwe û ji nebûna yekîtiya Kurdan bikiraya û wî ê jî wekî pêşiyên xwe heman şîret bikiraya ³⁵ :

« (...) *gelê min yê zorlêkirî, vame ez di gavên herî dawî yê jiyana xwe de me, werin ji bo xatirê xwedê êdî dijminatîya hev mekin û piştî hev bigirin, li hember dijminê zordest û zalim derkevin, xwe belaş mefroşin dijminan (...) şîret û wesiyeta min ew e, bila zarokên we bixwînin, ji ber ti tiştê me ji yê gelên din ne kêmtir e, bi tenê xwendin nebe, bixwînin ji bo ku hûn ji karwanê gelan paş ve nemînin û her xwendin çeka kujeka dijminan e.* » ³⁶

Lê belê di dawîya wesiyetnameya xwe de jî, Qazî Mihemedî dê armanca vê şîretê eşkeretir bikiraya :

« *Xwendin û zanist û pileya zaniyariya xwe pêş ve bibin, ji bo dijmin kêmtir we bixapîne* » ³⁷

Weke ku tê zanîn Ehmedê Xanî jî di *Mem û Zînê* de, di beşê bi navê « derdê me » de weha nivîsandibû :

*Lew pêk ve hemîşe bê tifaq in
Daîm bi temerrid û şîraq in
Ger dê hebûya me ittifaqek
Vêkr bikira me îngiyadek
(...)
Tekmîl-i fikir me dîn û dewlet
Tehsîl-i fikir me ilm û hikmet* ³⁸

Heçî Kurdên ku li ser rewşa Kurdan fikiriye, nebûna yekîtiyê bi *nezanîne* ve girê daye. Di dema *Xoybûnê* de jî, vê jixwepirsînê rewşenbîrên kurd ber bi wê encamê ve birin ku berî hertiştî diviya hişmendîyeke neteweyî bihataya avakirin

û yekîfî û serfiraziya vî gelî jî ancax dikarîbû bi peydakirina hestên neteweperweriyê ve pêk bihataya. Ji bo gîhandina van hestên neteweyî jî diviya ku rewşenbîrên kurd berê bi tevgerine cuda ve rabûna û giranî bidaya perwerdekirina gelê xwe. Ev çavdêrî jî yekser helwêsta rewşenbîrên Kurd ya serê sedsala 20'an tîne bîra mirov.

M. S. Bedirxan di hejmeta *Yekbûnê* ya sêyem de weha nivîsandiyê :

« *Destê xwe ji xweşiya jiyane hilgirin û berê xwe bidin ber bi çiyayên bilind û hênik ên Kurdistanê, bibin mamoste û rêberê zarokên milletê.* »³⁹

Ji bilî tîkçûyina di warê polîtîk de, hin sedemên vî biryarê yê din jî hebûn ku divê mirov behsa wan jî bike. Dewletên ku axa Kurdan di nava xwe de par ve kiribûn xurt bûn û polîtîkayên wan yê li ser kurdan jî dişibiyên hevdu û hemûyan jî piştî xwe dabû hev û berê xwe dabû bişaftina kurdan û jihevduxistina wan. Nemaze jî li Tirkiyeyê bi bandora polîtîkaya tund Kurd di rewşeke xerab de bûn. Di salên 1920'î de bi hêzên leşkerî tevgerên kurd çewisandin û di salên 1930'î de jî bi qanûnan dest bi sirgûna Kurdan kirin û rewşenbîrên kurd ji civata wan bi dûr xistin.

Ji ber van sedeman, rewşenbîr û siyasetmedarên kurd yê salên sîhî ketin nava tevgerê neteweyî ya nuh û, weke Ehmedê Xanî, wan jî behsa « şerrê zimên » û « şerrê zanîne » kir. Vê tevgera ku dê bi dû re bandora xwe li hemû dîroka kurdî bikiraya bi kovara *Hawarê* û dîsa bi pêşengiya Celadet Bedirxan ve êdî rengê xwe yê dawîn wergirt : *Neteweperwerî û ziman û zanîn*.

Awantajêke Celadet Bedirxanî ya din jî hebû : Ew li derveyî sînorên Tirkiyeyê bû û vî yekê kir ku ew cudahiyeke din bixwe nava xwe û tevgerên Kurdan yê serê sedsala 20'an. Edî ew bi siltên re nedipeyivî û ji ber wê bi awayekî aşkeretir dipeyivî. Vê yekê kir ku *kurdaniya bîrewer* ji cem wî belav bibûya. Divê em ji bîr nekin ku li ser berga hejmeta çaran ya *Kurd Teavun ve Terakki Gazetesî* wêneyê Siltan Abdulhamîd heye û li kêleka wî dinivîse « *Sultan Abdulhamîd Han Hazretleri* ». Di *Hawarê* de, xwediyê kovarê êdî ne Siltan û ne jî Serokkomar di ser xwe re didît, û ew êdî bi zimanekî din dipeyivî.

3. Celadet Bedirxan û *Hawara wî*

Nuha diyar dibe ku tevgera kurdayetiyê ya ku di *Hawarê* de xwe nîşan daye, bîst sal berî wê, di wan kovar û rojnameyan de dest pê kiribû ku me li jorê behsa wan kir. Celadet Bedirxan ew kes e ku armancên rewşenbîrên wan kovaran bi pêş ve birine, ew pêk anîne, li ser kurmançiyê xebatên zimannasiyê yê xurt kirine û wî xebatên li ser zimanê kurdî birine serî û alfabe ya latînî jî li kurmançiyê bar kiriye.

Celadet Bedirxan formasyoneke zimannasiyê wernegirtibû, lê belê, fêrbûyina wî ya gellek zimanan ew di vî warî de şareza kiribû ku ew bi xwe jî di *Hawarê* de dibêje ku ew bi « heft heşt » zimanan dizane û wî zimanê kurdî daye ber wan.

« *Ez ko Kurd û kurmancziman im û zimanê xwe rind dizanim û min ew bi heft heşt zimanên din daniye ber hev, kitkitên wî hûrhûnandine, qeydeyên wî ji hev derêxistine, dikarim ji biyaniyan bêtir û qencir debkera wî bidim xuyakirin û zanîn.* »⁴⁰

Ev biyaniyên ku Celadet behsa wan dike ew kes bûn ku li ser zimanê kurdî xebitibûn. Pirraniya wan misyoner bûn û mirov dikare bibêje ku bi giştî lêkolînên wan ne ji bo Kurdan bûn, lê bêtir ji bo baştir fêrbûyîn û naskirina Kurdan û zimanê wan bû ku dê di peywendiyên wan misyoneran yê bi Kurdan re de bi kêrî wan ve bihatana. Yekem gramera zimanê kurdî jî herweha ji aliyê Garzoniyê îtalî ku bi xwe keşeyek bû hatiye nivîsandin û di sala 1787'an de hatiye çapkirin. Lê belê, weke ku îroj jî weha ye, gellek biyaniyên ku li ser zimanê kurdî xebitîne pîr hindik bi kurdî zanibûn û ji ber wê mirov nikare piştî xwe bi temamî bispêre wan xebatan.

Bi vî awayî, mirov dikare bibêje ku Celadet ew kes e ku berê xebatên zimannasiyê guhertiye û renekî din daye wan. Ji ber wê, divê em xebatên zimannasiyê bikin du beş : yê berî Celadêt û yê piştî Celadêt.⁴¹

Dibe ku mirov bibêje qey girîngiya Celadêt ji gramera wî û alfabe ya latînî tê. Lêkolîn me aşkere dikin ku bi rastî jî gramêrên ku îroj tîne nivîsandin hê jî ne ew qasî tîr in ku gramera Celadêt bidin jîbîrkirin û hemû jî di bin siya wê de dimînin.⁴² Lê belê, gramera wî çiqasî saxlem be jî, ji gramera wî û anîna alfabe ya latînî bêtir, di dîroka naskirina Celadêt de cîhê herî girîng yê *Hawarê* ye. Ji ber ku *Hawarê* da ser rêya *hersê kovarên* ku me li jorê behsa wan kir û di dîroka kurdayetiyê de deriyekî nû vekir û bû qada

ragihandina vê kurdayetiya nuh ku em behs dikin.

Kovara *Hawarê*, weke ku tê zanîn, ziman û perwerdehiya kurdayetiyê di ser hertiştî re girt û weke *Yekbûnê* politîka û karên çandî û zimanî bi awayekî zelal ji hevdu cuda kirin.

Ev helwêsta nuh bi pênuşa Celadet Alî Bedirxan ve di hejmeta *Hawarê* ya yekem de bi awayekî têra xwe eşkere careke din diyar dibe :

« *Hawarê siyaset ji civatên welatî re hiştiye. Bi siyasetê bila ew mijûl bibin. Em jî di warê zanîn, hiner û sinhetê de dê bixebitin* ». ⁴³

Herçend ev daxuyanî durrî politîkayê xuya bibe jî, ev terciha nivîsandina bi kurdî bi serê xwe divê li ser bingehine politîk were nixandî. Di hemû xebatên Celadet Bedirxan de siyaset vê kurdayetiyê jî heye. Lê belê, weke ku berê jî hatibû destnîşankirin, nexwendebûn û nezanîn û nebûna yekîtiyê li hember serfiraziya Kurdan astengên mezin bûn û wî ji karên rêxistinên siyasî bêtir bala xwe dabû perwerdekirina Kurdan. Herçend di peyvê de xwe ji siyasetê bi durr dixist jî, Celadê de siyaset bikiraya, lê rengê vê siyasetê dê cuda bûya. Nameya wî ya ji M. Kemel re tê naskirin ku wî de politîkayên kemalist ji hev ve çirandibûn û dersek li ser Kurdan û zimanê wan dida Ataturkî. Lê herweha hayê wî jê çêdikir ku Tirkiye de nikare bi van politîkayan ve pirsgirêka kurdî ji holê rake. ⁴⁴

Celadê de piştî zagona turk ya ku dixwast Kurd ji welatê wan bi durr bixistana jî ku navê wê « mecbûrî îskan » (1934) bû, nixandineke pêşbîn bikiraya ku careke din dê diyar bibûya bê karê nivîsandina kurdî û siyaseta kurdayetiyê çiqasî nêzikî hevdu ne :

« *Armanca vê zagonê ew e ku Kurdistanê ji kurdan vala bikin û turkan li şûna wan bi cih bikin. Kurdên ji cih û warên xwe bidûrketî û li nava turkan belavkirî dê bi demê re zimanê xwe ji bîr bikin, çand xwe û adetên xwe wenda bikin, bi tirkîzmê re bêne bişaftin û bibin tirk.* » ⁴⁵

Celadet Bedirxan di vê nixandina xwe de ne xelet bû û belasebeb nedikir « Hawar ». Daxuyaniyeke Şukru Kaya yê ku wê demê wezîrê Tirkiyeyê yê karên hundur bû di vî warî de nixandina wî mafdar dike. Em dizanin ku armanca vê zagonê de di salên 1960'î de bandora xwe li Sûriyeyê jî bikiraya û Kurdên binxetê jî de bi navê « kembera erebî » (1962) heman politîka nas bikiraya. Şukru Kaya weha digot :

« *Armanca me ew e ku ew zû bi zû tev li Tirkan bibin, di nava wan de belav bibin û zimanê xwe ji bîr bikin. Ji ber wê ye ku kesên ku ne ji nijada tirk in, divê, beyî ku bikarin getoyan ava bikin, li bajar, herêm an jî gundên Tirkan bêne belavkirin.* » ⁴⁶

3.1. *Hawar û Kurdayetiya Nû*

Tirkan rêya tunnekirina Kurdan peyda kiribû û belkî di guherîna tevgera kurdî de sedema herî girîng jî ev bû. Celadet Bedirxan jî bi mebesta têkoşîna li dijî vê politîkaya ku tunnekirina zimanê kurdî dabû ber xwe, navê kovarê jî kir « Hawar ». Ji ber wê, mirov dikare heta radeyekê bibêje ku *Hawar* helwêsta li dijî politîkaya tirk ya bişaftinê jî bû.

Celadet Bedirxan de piştî dîtina vê rewşa milletê xwe şiklekî nû bidaya neteweperweriya xwe jî û ev şiklê nû yê kurdayetiyê di *Hawarê* de aşkere bikiraya. Bi vî awayî mirov dikare *Hawarê* herweha weke « manifestoya kurdayetî û neteweperweriya nû » jî binirxîne.

Di vê kurdayetiya nû de sê xal herî zêde balê dikişînin ku di gellek nivîsên *Hawarê* de weke mijarên sereke diyar dibin. Di nava wan de xala serî *ziman* e û Celadê bi xwe di yeksaliya *Hawarê* de êdî formuleke xurt jê re peyda kiriye û zimên weke *şertê parastina hebûna milletê* dişayesîne :

« *Milletên bindest heyina xwe ji serdestên xwe bi du tiştan, bi qeweta du çekan diparêzin: ol yek, ziman dudo. Lê heke ola milletên serdest û bindest yek dibe, hingî çek yek bi tenê ye û bend bi tenê ziman e.* » ⁴⁷

Di *Hawarê* de parastina ziman û çanda kurdî bi vî awayî weke gaveke ber bi netewebûna kurdan ve hate nixandî û Celadet Bedirxan jî mîna Elyezer Bin Yehûdayê ku wî bi xwe behsa wî dikir dema vejînê an jî ronesansê di dîroka kurdî de vekir. Gava ku em dibêjin ronesans, divê mirov dîsa bibêje ku herçend ev ronesans di dema *Hawarê* de gihîştîye qada xwe ya herî bilind, bingeha wê ya teorîk jî, weke ku di nivîsa Babanzade de diyar bûbû, li Stenbolê hatibû danîn. Celadê, weke ku Babanzadeyî destnîşan dikir, de ji berêv de dest bi karên ziman û wêjeya kurdî bikiraya û berî hertiştî çanda devkî ji wendabûnê xelas bikiraya. Ji ber wê ye ku di *Hawarê* de gellek tekstên wêjeya devkî hene.

Bi *Hawarê*, Celadet Bedirxan dev ji karên polîtîk yên çalak berda û hemû hêza xwe da warê zimên. Berhevkarîya wî ya destan û çîrokên kurdî ya di dema serdanên welêt yên bi qaçaxî de jî ew bêtir ber bi naskirin û hezkirina zimanê kurdî ve ajot. Lê belê dest û lingên wî girêdayî bûn û di wê dema ku hê ragihandin bi qasî dema me bi pêş ve neketibû de û di wê rewşa civata kurd ya sosyopolîtîk de, Celadet Bedirxan *Hawar* û nivîsandina kurdî weke haceta ragihandinê bi kar anî.

Ji ber wê jî, wî dê di *Hawarê* de tim bal bikişandaya ser peywendîya netewebûyîna û bikaranîna zimanê xwe :

« *Îroj hînbûna xwendin û nivîsandina zimanê mader ji bo her milletî ne bi tenê wezîfeke şexsî lê wezîfeke millî ye jî.* »⁴⁸

Lê Celadêt hay ji karên xwe heye û dizane bê daye ser şopa kê. Ji lewra, ew bi xwe navê tevgera xwe dike « *kurdaniya bîrewer* » û weha dibêje :

« *Heke Hawarê hîmê zimanê me daniye, Xanî giyanê wî afirandibû. Ji xwe kurdaniya bîrewer bi Xanî re dest pê dike* »⁴⁹.

Lê belê, xwendin, weke ku îroj jî heta radeyekê weha ye, di nava Kurdistan de nebûbû çandeke civakî. Celadêt lê niherî ku Kurd fêrî zimanên serdest dibin, zimanê wan weke zimanê gundiyan û dûrî şaristaniyê bi wan tê naskirin. Hingê carinan, weke M. Salih Bedirxan, dida dilê wî jî. Ji ber wê ye ku wî di hejmarê 27'an de, li ser Kurdên ku bi zimanê xwe nizanin, ew peyva dîrokî ya ku herkes pê dizane kiriyê:

« *Belê ew bi zimanê xwe ê mader nizanin. (...) Malxirabino! (...) Kuro eyb e, şerm e, fehî e, an hînî zimanê xwe bibin an mehbêjin em kurd in. Bê ziman kurdîti ji me re ne tu rûmet e, ji me re rûreşîke giran e* »

Pesn û şabaş ji wan re ko hînî xwendin û nivîsandina zimanê xwe bûne û bi vî awayî mifta heyîna xwe xistine bêrika xwe û ji bin bandêra milletên biyanî bi der ketine. »⁵⁰

Derdê Kurdistan ne bi tenê jibîrkirina zimanê xwe bû. Weke ku berê jî gellekî hatiye gotin û M. Salih Bedirxan jî destnîşan kiribû, civata Kurdistan dûrî xwendin û nivîsandinê û ji ber wê jî dûrî zanîna mabû. Ji ber wê jî di hejmarê *Hawarê* ya 7'an de Cemîlê Hacoyê ku qet neçûye dibistanê û dîsa jî bi kurdî dinivîsîne û ji ber wê Celadet pesinê wî dide, nivîseke bi navê "Kurd qenc in, lê nezan in" dinivîsîne. Lê nezanîna ku weke nexweşîyeke civakî diyar dibe zû bi zû rehet nabe. Ji lewra, di hejmarê 14'an de, di nivîseke bi înzeya Lawê Findî de, dê bihataya nivîsandinê ku "vê nezaniyê em kuştin" û Celadet Bedirxan jî dê di hejmarê 27'an de weha binivîsandaya:

« *Tiştê ko min divêt ez ji we re bibêjim bi kurtî ev e: Hîn bin, hîn bin, hîn bin. Hîn kin, hîn kin, hîn kin* ».⁵¹

Hingê piştî parastina zimanê kurdî, êdî fêrbûyîna û fêrkirinê jî ku li dijî nezanîna civakî weke dermanekî tê binavkirin, di Kurdayetîya *Hawarê* de dibe xala duyem ku ev çareserî jî di rojnameyên kurdî yên Stenbolê de bîst sal berê hatibû destnîşankirin.

Weke ku me li jorê got, gellek kes dikarin bibêjin ku Celadêt ev kurdayetî di zimên û zanîna de bisînor kiriyê, ji ber ku wî bi xwe sînore bi siyaseta re aşkere kiribû. Heke mirov baweriyê bi vê aşkerekirina Celadêt ve bîne, mirov dê xwe bixapîne. Lewra, têra xwe zelal e ku Celadêt dev ji siyaseta kurdayetiyê bernedabû, lê belê wî bi tenê dev ji rêxistinê berdabû. Ji ber wê, hê di hejmarê 9'an de nivîsek bi navê « *Welat, Welatîni û Al* » dinivîsîne û şayesala ala kurdî jî dike û şîretê li xortan dike ku tê de bixebitin da ku wê alê li herderê rakin jorê. Herçend daxuyanîyên wî li dijî vê çavdêriyê bin jî, ev *hêla wî ya siyasî* jî dê bibe taybetmendîya *Hawarê* ya sêyem.

Nebûna siyaseteke aşkere ya di dema *Hawarê* de nirxandinekê jî pêwîst dike. *Hawar* li Sûriyê dihat çapkirin û Sûrî jî wê demê di destê Fransîyan de bû. Fransîyan nedixwast ku pêwendiyên wan bi Tirkiyeyê re xerab bibûna û ji ber wê jî yek ji şertên çapkirina *Hawarê* ew bû ku siyaseta tê de nehataya kirin. Bi qasî ku Nûreddîn Zaza di bîranînên xwe di dinivîsîne sedema girtina *Hawarê* ew bû ku Kurdistan li Sûrî dest bi siyaseta kiribû. Zaza herweha dinivîsîne ku Fransîyan guh nedida Kurdistan lê belê gava ku

Kurdan xwe zêde nîşan dida, çî komele û saziyên wan hebûna, didan girtin.⁵² Hêjayî gotinê ye ku li Celadet Bedirxan jî hatibû qedexekirin ku biçûya herêmên ku Kurd lê dijiyan. Ew herçend dûrî wan mabû jî, di nava Kurdan de bû û tim ji bo doza kurdî dixebitî. Xebata wî ya bi armanca nasandina pirsgirêka kurdî (*De la question kurde*, 1934) ku me li jorê behs kir jî delîla vê yekê ye.

3.2. Celadet Bedirxan û alfabeya Latînî

Piştî zelalkirina taybetmendiyên *Hawarê* û çavkaniyên wê, êdî mirov dikare behsa alfabeya latînî bike ku cara yekem di *Hawarê* de hîmê wê hatiye danîn û berhemên wê hatine nivîsandin. Bêguman, karê ku bêtir di navdariya Celadet Bedirxan de bandora xwe kiriye jî amadekirina wî ya alfabeyê nû ya ji bo zimanê kurdî bû. Wî ev alfabe ji bo zaravayê kurmanciyê saz kiribû, lê weke ku di *Hawarê* de diyar dibe, ev alfabe dê ji bo zaravayên din jî, ku di serî de soranî tê⁵³, bihataya bikaranîn.

Ji ber ku mijara me li ser çavkaniyên *Hawarê* ye, pirseke ku berê jî hatiye kirin, divê li vira jî bê kirin. Gelo ji ku hat bîra Celadet Bedirxan ku rabe û alfabeyê nû û bi tîpên latînî ava bike? Di vî warî de mirov dikare sê hîpotezan pêşkêş bike :

1. Celadêt, gava ku di sala 1919'an de bi Macer Noel re çû serdana Kurdistanê, dît ku Noel gava ku bixwaze peyvên kurdî binivîsîne alfabeya xwe ya latînî bi kar dianî. Noelî ew peyv bi wî awayî li cem xwe bi hêsanî dinivîsandin û vê yekê bandor li Celadet Bedirxan kiriye.
2. Celadêt da ser rêya *Rojî Kurd* û *Yekbûnê*, ji ber ku wê demê dihat gotin ku elfabeya erebî têra kurdî nake û gava ku fêrî zimanên din bû jî ew fikir pê re çêbû ku alfabeyê latînî ji bo kurdan jî saz bike.⁵⁴
3. Li Tirkiyeyê reforma alfabeyê hate çêkirin û alfabeya latînî hate qebûlkirin. Celadet jî di bin bandora vê yekê de ma û alfabeyek ji bo zimanê kurdî jî saz kir.

Li gorî me, hersê jî rast in. Kesên ku *Hawar* baş xwendibin dizanin. Celadet Bedirxan bi xwe di hejmarê 13'an de dibêje ku wî di sala 1919'an de dest bi amadekirina alfabeya nû kiriye. Di heman nivîsê de behsa vê serdana Kurdistanê ya bi Macer Noel re jî dike û behsa nivîsandina wî

ya peyvên kurdî ya bi alfabeya latînî dike û dibêje ku vê yekê ev fikir daye wî⁵⁵.

Celadet Bedirxan wê demê li Stenbolê alfabeya xwe amade dike û dixwaze weke pirtûk bide çapkirin, lê di ber re nagihîjê û ji ber ku neçarî derketina derveyî Tirkiyeyê dibe, ew xebat wenda dibin. Li Almanyayê ew dîsa li ser vî karî difikire û ji nû ve li ser dixebite. Hingê, heta radeyekê hîpoteza duyem jî dê ne çewt be û herweha ji ber peywendiya wî ya bi kovar û rojnameyên Kurdan yê Stenbolê re jî, dê ne xelet be ku mirov bibêje ku bandora Abdullah Cewdet û Babanzade Îsmâil Hakki û alfabeya 40 tîpî ya Pîremerd û M. Salih Bedirxan bandor li ser wî hiştibe.⁵⁶

Gava ku li Tirkiyeyê reforma alfabeyê tê çêkirin jî, ji bo ku Kurdên bakur bi hêsanî hîn bibin, Celadet Bedirxan hingê alfabeya xwe li gorî reforma li Tirkiyeyê hinekî diguherîne û ew bi xwe di hejmarê 7'an de behsa vê yekê dike.

Lê belê ne ewqasî hêsan e ku mirov di civateke ne xwedî dewlet û ne xwedî dibistan de reformeke zimanî pêk bîne û vê yekê bi xelkê bide pejirandin. Ji xwe alfabeya wî jî zû bi zû qebûl nebû û xelkê dijminatîya wî jî kir. Zimanê erebî zimanê Qur'anê ye û alfabeya wê li cem misilmanan pîroz e. Ji ber vê sedemê, Celadet Bedirxan ji xwe re dijminên tund jî peyde kirin. Lê belê Celadet peywendiyên xwe baş bi kar anîn û şêx Evdîrehmanê Garîsî, ji bo piştgiriya wî, wê demê fetwayek jî di derheqê alfabeya wî û *Hawarê* de derxist û got ku ev alfabe "*ne heram e*". Ji xwe şêx Evdîrehman yek ji piştgirên tevgera kurdayetîya nû bû û li ser mirina wî Celadet Bedirxan helbestek jî nivîsiye ku mirov dikare bibêje ku peywendiya wan gellekî xurt bû.

Bê guman, ji ber vê helwêsta nû ya ku di kovara *Hawarê* de xuya dibû, Hikumeta Tirkiyeyê tedbîrên nû wergirtin. Di belgeyêke 30'ê gulana 1932'an de ku bi înzeya serokkomar Mustafa Kemal Atatürk û 12 wezîrên wî ve hatiye belavkirin, kovara *Hawarê* weke weşana rêxistina *Xoybûnê* hatiye destnîşankirin û ji roja 23'ê gulana 1932'an ve ketina wê ya Tirkiyeyê hatiye qedexekirin.⁵⁷ Hêjayî gotinê ye ku hejmarê *Hawarê* ya yekem berî vê qedexeyê bi hefteyekê, roja 15'ê gulana 2012'an hatiye çapkirin.

3.3. *Hawar* û nivîskarên wê yê pêşîn

Hawar amade bû, alfabeya wê saz kirî bû û destûra olî jî û ya fermî jî hatibû derxistin. Lê belê nivîskar tunebûn. Celadet Bedirxan, ji bo

belavkirina helwêsta xwe, berê ji dora xwe ve dest pê kir. Wî hin hevalên xwe li dora xwe civandin û nivîs bi wan dan nivîsandin û kurkê nivîskariyê li wan kir. Divê mirov vê jî bibêje ku nivîskariya gellek kesên din jî wê demê bi vê teşwîqa wî ve dest pê kiriye ku di serî de Nûreddîn Zaza û Qedrîcan û Osman Sebrî tên. Weke mînak, tê zanîn ku Celadet Bedirxan ji bo ku nivîskarî bi wî bidaya hezkirin, dê Nûreddîn Zaza bişibandaya Çekhovê rûs ku di demeke weha de ku kêm kesên xwedî şiyana nivîsandine hebûn, mirov dikare vê hêviya Celadet Bedirxan û vê teşwîqkirina wî fahm bike. Ji xwe osman Sebrî bi xwe digot ku wî bi teşwîqkirina Celadet Bedirxan ve dest bi nivîskariyê kiriye.⁵⁸

Celadet Bedirxan qet guh neda nebûna nivîskaran û rêyeke baş jê re peyda kir ku herkes bibêje qey gellek nivîskarên kurd hene. Wî bi kodnavan rûpelên *Hawarê* tije nivîs û berhevok dikirin. Ji ber vê, herçend hevalên wî alî wî dikir jî, mirov dikare bibêje ku wî *Hawar* bi tena serê xwe derdixist, ji ber ku di 57 hejmaran de wî ji hemûyan bêtir nivîsandiye. Lê bêguman keda kesên mîna Osman Sebrî jî divê neyê jîbîrkirin ku gellek caran wî bi xwe xwedîtî û hemmaliya kovarê jî kiriye.⁵⁹

Gava ku mirov behsa Celadet Bedirxan û *Hawarê* dike, herkes dizane ku Celadet Bedirxan xwediyê vê kovarê bû û wî bi gellek navên cuda û gellek nivîs nivîsandine. Ev agahî, agahiyeke giştî ye. Gava ku mirov nexwaze serê xwe pê re biêşîne, mirov dikare weha bibêje û derbas bibe, lê belê, yek ji pirsgerêka dîroka edebiyata kurmanciyê jî ev kodnavên Celadêt in ku di edebiyata kevin de ji wan re digotin « mahlas ».

Mahlas ew nav bû ku nivîskarekî di nivîsên xwe de bikar dianî û bi pirranî her nivîskarekî mahlasê hebû. Gellek sedemên bikaranîna mahlasan hene û her nivîskar ne mecbûr e ku bide ser heman rêyê. Lê belê fenomena Celadet Bedirxan di dîroka mahlasan de nehatiye dîtîn. Ji ber ku xelk bi armancine din mahlasan bi kar tînin û Celadet bi armanceke din ew bi kar anîne.

Agahiyeke duyem heye ku dîsa herkes pê dizane. Gellek caran hatiye gotin ku armanca Celadêt ew bû ku xelk bibêjin qey hejmara nivîskarên kurd pirr bilind e. Mirov dikare bibêje ku belkî, dîsa bi vê armancê re girêdayî, herweha dixwast ku bi vê hejmara bilind xatirê kovara xwe jî bilindtir bikiraya. Ji ber ku kovara ku gellek kes tê de binivîsîne, di nava xelkê de jî û nemaze li cem biyaniyan jî bixatirtir e. Ev meseleya biyaniyan ji bo *Hawarê* girîng e, ji ber ku destûra derketina wê ji Fransiyên Sûriyeyê dihat.

3. 4. Sala jidayikbûna Celadet Bedirxan

Di gellek nivîsên li ser Celadet Bedirxan û *Hawarê* de behsa jînenigariya wî û hin şîretên wî yên li ser zimên dibe, xelk hin peyvên wî tim dubare dikin û Celadet Bedirxan weke kesayetiyêke nimûne an jî weke pêşengekî dîroka kurdaiyê didin naskirin.

Celadet Bedirxan kesayetiyêke weha bû helwêst û fedakariya wî ya di doza kurdî de nimûneyêke gellekî xurt e. Ew li sirgunê ji dayik bû û gava ku navê wî kete listeya Komara Tirkiyeyê jî, berê xwe da Ewropayê û di nava xizaniyê de jiya.⁶⁰ Digel ku Tirkiyeyê bi dû re efûya navê wî derxist jî ew venegeriya.

Lê, dûriya welêt zehmet e. *Serhildana Şêx Seîd* dê bibûya sedem ku Celadet bi qaçaxî bihataya Kurdistanê. Lê ew ê dilşikestî vegeyriyaya, ji ber ku Kurd jî ber nezaniyê hay ji rewşa xwe nebûn û milletên serdest hemûyan piştî xwe li dijî Kurdan dida hevdu. Di dema *Serhildana Agirî* de, ew ê dîsa biçûya Kurdistanê û tev li serhildanê bibûya, lê belê şikestina serhildanê dê rastiyeke qereqera Celadet Bedirxan ya din nîşanî dîrokê bidaya ku nemaze ev hêla wî diviya bi pêş de bihataya derxistin. Gava ku Celadet Bedirxan teva Îhsan Nûrî Paşa dê bireviyaya û xwe bigihandaya Îranê û xwe biavêtaya bextê Şahê Îranê, hingê Şah Mihemed Pehlewî dê bixwestaya ew di xizmeta Îranê de bi kar baniyaya. Ji ber ku Şahî lê niherî ku Celadet kesayetiyekî xurt e, bi gellek zimanan dizane, bandora wî li ser xelkê heye û têra xwe zana ye, wî balyoziya welatên ewropî pêşniyarî Celadêt kir ku mirov dikare weke diyariyêke gellekî bilind binirxîne. Lê wî bi yekcarî ve ev pêşniyar red kir û ji ber vê sedemê jî Îranê hate avêtin, dest di kelepçeyê de, Îraniyan ew teslîmî Brîtanîyan kir, Brîtanîyan jî ew teslîmî Fransîyan kir.⁶¹

Brîtanîyên Iraqê jî dê rehetî nedaya wî, Fransîyên Sûriyeyê jî. Em dizanin ku kovara wî li Iraqê qedexe bû⁶² û Fransîyan jî ew li Şamê dabû bicîhkirin da ku nêzîkî Kurdan û nêzîkî sînorê Turkiyeyê nebe.⁶³

Gava ku destûr ji wî re derket ku xwe rake hîlbijartinan jî, lê niherîn ku Celadet Bedirxan di serdana herêma Kurdan de herkesî li dora xwe dicivîne û xelk xwe li wî digirin, hingê serokê Sûriyeyê dê ew bidaya girtin û dîsa vegeandaya Şamê.⁶⁴

Di nav tunebûnê de, Celadet Bedirxan dîsa jî hêviya xwe nebirrî. Bi wê mirina trajîk re, dawî dê li Mîrekiya Azîzan bihataya û hemû xebatên

wî dê li rastê bimana. Rewşen Xanimê û pişt re jî Sînemxanê dê heta ku ji wan bihataya ew berhevî biparastana, lê belê heta ku bi xwe bihisiyana, xelk dê gellek caran bihatana talana Celadêt. Destnivîsên wî, wêneyên wî, nameyên wî, xebatên nivcomayî, romaneke nivcohiştî, çîrokên belawela, ferhengeke weha ku her peyveke wê li ser kaxezekê nivîsandî û di nava qutiyan de veşartî...⁶⁵

Di dîroka wêjeyê de, mijareke weke jînenîgariya Celadet Bedirxan çî qasî girîng be jî, ew jînenîgarî bi tenê dikare alîkariya têgihîştina berhemên wî bike û belkî ji bo xebatine din bibe gava destpêkê.

Kesên ku jînenîgariya wî nivîsandine jî heta nuha li ser hin mijaran li hev nakin ku sê mijar ji wan gellekî berbiçav dibe.

- 1- Celadet Bedirxan kengî ji dayik bûye?
- 2- Celadet Bedirxan bi çend zimanan dizanî ?
- 3- Di dema xwe ya Almanyayê de Celadet Bedirxan bi rastî jî hevaltî bi Hitler re kiriye an na ?

Di hemû nivîsên ku me heta nuha li ser jînenîgariya Celadet Bedirxan xwendine de diyar dibe ku wî bi kurdî, tirkî, erebî, farisî, rûsî, fransî, inglîzî, almanî, yûnanî zanîbû. Di hin nivîsan de navê zimanê yûnanî, di hinan de jî yê rûsî û di hinan de jî yê herduyan jî tune. Celadet Bedirxan, weke ku me li jorê gotibû, digot ku wî zimanê kurdî daye ber « heft heşt » zimanên din û herweha dibêje ku ew alfabeya rûsî û yûnanî jî nas dike. Ji bo ku mirov zimanan bide ber hevdu ne mecbûr e ku mirov herdu zimanan baş bizane û herweha naskirina alfabeyê jî nayê wê wateyê ku mirov bi zimanê yûnanî an jî rûsî dizane. Ji ber ku Celadet li Selanîkê jî maye, dibe ku ew fêrî yûnanî jî bûbe, lê di nivîsan de ev mijar ne zelal e. Tê zanîn ku wî baş bi fransî dizanî û li Şamê dersên inglîzî jî dane. Ji ber ku li Almanyayê çûye zanîngehê, pirs li ser almanî jî nîne. Di şerrê cihanê yê yekem de, li eniya Kafkasyayê weke zabitekî artêşa osmanî li dijî Rûsan şerr kiriye û loma jî diyarkirina wî ya zanîna alfabeya rûsî bi me dide fahmkirin ku wî kême be jî bi rûsî jî dizanî.

Li ser sala jidayikbûna wî jî sê salên ji hev cuda tene nivîsandin ku em mecbûr in nimûneyên wê li jêrê bidin :

M. Uzun di *Bîra Qederê* de dibêje ku sala jidayikbûna wî 1893 ye.

Firat Cewerî di pêşgotina çapa *Hawarê* ya nû de dibêje ku ew di sala 1897'an de ji dayik bûye.

Lê belê, dîsa F. Cewerî di pêşgotina *Antolojiya çîroka kurdî* de vê tarîxê weke 1893 dinivîsîne. Herweha Cemal Xeznedar û Hemreş Reşoyê ku hin hejmarên *Hawarê* li ser hev çap kiribûn jî sala 1897'an didin.

Herweha, di çapa *Ronahiyê* ya nû de (çapxaneya Jîna Nû, 1985), tê gotin ku ew di sala 1897'an de ji dayik bûye.

Malmisaniy di lêkolîna li ser malbata Bedirxaniyan de (Cizira Botanli Bedirxaniler, Apec, 1994), vê salê weke 1893 dide.

Amed Tigris di nivîsa xwe ya li ser internetê de (*Amîdakurd*), dibêje ku Celadet Bedirxan di 1897'an de ji dayik bûye.

Ansîklopediya *Wikipedyayê* sala jidayikbûna wî weke 1897 dide, lê belê di heman rûpelê de jînenîgariyê wî heye ku vê salê dike 1893.

Lê belê ji bilî 1893 û 1897'an saleke din jî heye ku Zerdeşt Haco weke sala jidayikbûna Celadet Bedirxan nivîsandiye û vê carê roj û meha wê jî daye (*Celadet.com*) : 26-04-1894.

Lêkolîna ku di vî warî de herî berfireh diyar dibe, ya Husên Hebeş e ku di 1982'an de li Moskovayê hatiye kirin û bi dû re di 1996'an de bi kurdî çap bûye. Husên Hebeş jî di lêkolîna xwe de behsa vê mijara jidayikbûna Celadet Bedirxan dike û li gorî helbesta wî ya bi navê « *Were Dotmam* », ku tê de dibêje « *di derxika canê min de çil bihar bişkivîne* », sala jidayikbûna wî weke 26'ê nîsana 1894'an dide. Diyar e ku Zerdeşt Haco jî ev agahî ji ber lêkolîna Hebeş girtiye. Lê belê mirov çil û yek sal kiribe jî, ji bo hêmayeke helbestê, mirov dikare bibêje « *çil sal* », û ji ber wê, li gora me, ew helbest ne referanseke ji sedî sed rast e. Ji xwe, ji ber wê ye ku gava ku Celadet di hejmara 48'an de, di *Reşbeleka* ku ji zarokên re nivîsandiye de dibêje « *salên min gîhaştine pêncîhî* », Husên Hebeş lê hay dibe ku hingê jidayikbûna wî dibe 1892 û hingê dibêje ku diyarkirina demê di vê nivîsê de ne girîng e, lewre « *mebesta wê nivîsarê, wek ez tedigihnim ku surîştta Kurdistanê li pêş çavên zaroyan ciwantir bike* » û vê agahiya Celadet Bedirxan girîng nahesibîne. Lê belê, digel ku weke hevdu ne, girîngiyê dide agahiya di helbesta « *Were Dotmam* » de.⁶⁶

Hingê pirsê me dê ev be : Heke em bi rastî jî wî ewqasî nas dikin, hingê Celadet Bedirxan kîjan salê ji dayik bûye?⁶⁷ Sînemxan Bedirxana keça wî û belgeyên ku Malmisaniy nîşan didin, diyar dikin ku sala jidayikbûna wî 1893 ye.

Lê, rastiya vê agahiyê her ji qelesa Celadet Bedirxan bi xwe jî dikare were xwendin. Celadet Bedirxan di rojnivîska xwe de ku bi tirkî

nivîsandibû û bi dû re ji aliyê Malmîsanij ve hatibû çapkirin, roja 10'ê adara 1924'an, dibêje ku ew ji zanîngehê hatiye avêtin. Bi dû re jî dibêje «*yanî, ez di 31 saliya xwe de êdî ji zanîngehê hatim avêtin*». Heger mirov pişt a xwe bispêre vê agahiyê, mirov dikare bi hêsanî pê derxe ku Celadet Bedirxan sala 1893'an çêbûye. Hêjayî gotinê ye ku ev pirtûka ku ev daxuyanî tê de ye, sala 1995'an li Stockholmê çap bûye, bi dû re jî, sala 1997'an li Stenbolê hatiye çapkirin; lê belê kesên ku li ser Celadet Bedirxan xebitîne, bala xwe nedaye agahiyên ku wî bi xwe dane.⁶⁸

Di jînenîgariya wî de, xaleke din ku di *Wikîpedyayê* de hatiye destnîşankirin û me li deverêke din nedît ew e ku Celadet Bedirxan di dema xwendina xwe ya li Almanyayê de hevaltî bi Hitler re kiriye. Di wê nivîsê de tê gotin ku wê demê Hitler bi fikrên xwe yê nîjadperest ve nedihat naskirin. Heke em nizanibin ka gelo hevaltiyeke weha bi rastî jî ketiye nava jiyana Celadet Bedirxan an ne jî, bi kêmanî em dizanin ku nîjadperestiya Hitler di dawiya Şerrê Cîhanê yê Yekem ve diyar bûye, lewre Hitler bawer dikir ku Almanya dê di wî şerrî de bi ser biketaya û ji sîcê Cihûyan ve Almanya têk çûye. Piştî wê demê Hitler êdî li qahwexaneyan dest bi axavtînen nîjadperest kiriye û di nava Almanyayê de nav daye. Hingê mirov nikare bibêje ku ji sala 1922'an heta 1927'an ku Celadet du caran çûye Almanyayê û vegehiyaye de Hitler ne nîjadperest bû. Lewra deh sal bi şûn de Hitler dê bibûya serokê Almanyayê û amadekariya «*şerrê xwe*» bikiraya.

Bi qasî ku tê fahmkirin ev hîpoteza hevaltiya Celadet û Hitlerî pişt a xwe dispêre bûyera ku pirtûka Hitler li mala Celadet Bedirxan hatiye peydakirin⁶⁹. Tê gotin ku Hitler ew pirtûk li ser navê Celadet Bedirxan îmze kiriye û daye wî. Kesên ku behsa hevaltiya wan dikin jî vê yekê weke delîl nîşan didin. Lê belê, yê ku bi dîroka Hitler dizanin, herweha dizanin ku wî nivîs û pirtûkên xwe li qahweyan dixwendin û îmze dikirin û propagandaya xwe dikir. Yanî nivîskarek pirtûka xwe beyî ku wan nas bike ji gellek kesan re îmze dike. Ev li hêlekê, ma qey qebêhet e ku Celadet Bedirxan miraq kiribe û pirtûkeke wî kirrîbe û pê dabe îmzekirin. Ma kî dizane gelo bê ka kirrîna wê pirtûkê di kîjan atmosferê de pêk hatiye. Ya rast, dibe ku bi rastî jî Celadet Bedirxan û Hitler bûbin heval, em vê nizanin, lê belê pirtûkek nikare ji vê hevaltiyê re bibe delîl. Bi tenê em dizanin ku Celadet Bedirxan ne dijminê Cihûyan bû, lewre qasî ku ji rojnivîska wî tê fahmkirin, Celadet Bedirxan bi

keştiyeke weha vedigere Misirê ku xelkê Cihû tê de ne û ew jî alîkariya wan ya xwendina rojnameyan dike.

Heger mirov bala xwe piçekî bide rojnivîska ku Celadet Bedirxan bi xwe nivîsandiye, mirov dikare bibîne ku di plana dawîn de behsa guherîn û bûyerên siyasî yê li Almanyayê jî dibe û gellek caran behsa şerrê desthilatdariya alman û milîtanên Hitler jî tê kirin, lê belê di wê rojnivîskê de tu sempatî û dilxwaziya li hember Hitler xuya nabe. Gava ku hikumet piştgiriya xwe ya ji bo Hitler aşkere dike, em dibînin ku Kamûran Bedirxan çûye ew di nava refên têkoşinê de dane qeydkirin. Lê belê, Celadet qet behs nake ku bi awayekî çalak tev li têkoşinê bûne. Weha diyar e ku wê demê hemû xwendekar û hetta xelkê jî piştgiriya Hitler dikir û bûbû mode. Gava ku hikumet Hitler weke xayin îlan dike û fermana girtina wî derdixe û şerr li kolanan derdikeve jî, Celadet û birayên xwe hê jî li wezaretê şerrî qeydkirî ne û di nava alîgirên hikumetê de ne. Lê, ev yek helwêsta wî naguhere. Dîsa jî, di nava nivîsên Celadet Bedirxan de, gava ku behsa şerrê navbera hêzên hikumetê û hêzên Hitler dibe, Celadet weke yekî ji derve behsa bûyeran dike û qet helwêsteke alîgir nîşan nade.⁷⁰ Ji ber wê, mirov dikare bibêje ku xwediyên hîpotezên bi vî rengî nikarin heta nuha argumentên xurt nîşan bidin û agahiya li ser hevaltiya wî û Hitler bi tenê dikare weke hîpotezeke bêdelîl xuya bike.

3.5. Pirsgerêka Kodnavên Celadet Bedirxan

Mijara kodnavên Celadet Bedirxan jî yek ji van mijaran e ku dê tim bibe cihê nirxandin û nîqaşên nû. Lê belê ev pirsê kodnavan ji bo dîroka ziman û wêjeya kurdî gellekî girîng e. Lewre, heta ku mirov nizanibe bê wî kîjan nav bi kar anîne û bi wan navan çî nivîsandine, mirov ne dikare behsa Celadet Bedirxan û ne jî behsa *Hawarê* bike. Ji ber wê ye ku, tê bîra herkesî, li ser CD'ya Ciwan Haco yê ku helbesta wî ya bi navê «*Bilûra Min*» kiribû stran ji dêleva navê Celadet Bedirxan, navê Seydayê Gerok hatibû nivîsandin ku ev nav jî yek ji kodnavên Celadet Bedirxan bû. Û dîsa ji ber wê ye ku di pêşgotina *Antolojiya çîroka Kurdî* ya Firat Cewerî de tê nivîsandin ku Bişarê Segman jî di *Hawarê* de çîrok nivîsandine, digel ku ev nav jî weke yek ji yê Celadet Bedirxan xuya dibe. Herweha, Lokman Polat jî di sala 2000'î de li ser înternetê nivîsek li ser *Hawar* û *Ronahiyê* nivîsandiye û bi kêmanî li du deverên cuda daye çapkirin ku tê de Celadet Bedirxan û Bişarê Segman û Herekol

Azîzan û Nêrevan weke kesên cuda nîşan dide, digel ku ev hemû jî weke navên Celadet Bedirxan diyar dibin.

Di pêşgotina *Antolojiya Çîroka Kurdî* de, Firat Cewerî dinivîsîne ku (li ser nivîseke Ferhad Pîrbal a hejmara *Nûdemê* ya 11'an) Celadet Bedirxan di *Hawarê* de 12 çîrok çap kirine. Heke mirov çîrokên ku wî bi wan kodnavan nivîsandine jî lê zêde bike, ev hejmar dikare gellekî bilindtir bibe. Firat Cewerî herweha balê dikişîne ser ku gellek navên ku di *Hawarê* de weke nivîskar xuya dibin navine anonîm in û di derheqê wan de tu agahî di dest de nîne. Cewerî diyar dike ku di gellekên wan de Celadet Bedirxan tê bîra mirov, lê belê, weke ku tê zanîn heta nuha tim yazdeh an duwazdeh nav weke navên Celadet Bedirxan tên binavkirin. Digel van agahiyan jî, Cewerî behsa çîrokên ku bi wan navan hatine nivîsandin nake.

Bi tenê Husên Hebeş di vî warî de balê dikişîne ser ku « *ew pîrr bernavan ji xwe re datîne* » û ji bilî navê wî bi xwe behsa 13 kodnavên Celadet Bedirxan dike, lê belê wekî din li ser nasekine⁷¹.

Gava ku mirov bala xwe hinekî baş bidiyê, mirov dê bibîne ku di nava nivîskaran de hejmara kesên naskirî bi zorê nêvî derbas dike. Gellek navên mayî jî, bi awayê xwe yê avabûyî ve, dişibin kodnavan û hemûyan jî bi yek şewazê berhem dane ku mirov yekser divê li ser peywendiya wan ya bi Celadet Bedirxan bifikire. Heke mirov bi vî awayî tev bigere û li wan nivîsan binihere, mirov dikare ji 30'î zêdetir navan peyda bike ku xwediyên wan nediyar in.

Heke rewş ev be û em ji 13'an derketin ser 30'î, hingê pîrsgirêkek peyda dibe. Kî ne ew kesên ku kes wan nas nake? Digel ku herkes dizane ku Celadet Bedirxan di *Hawarê* de gellek nav bi kar anîne û wî bi xwe jî di hejmara 10'an de behsa « *navên veşartî* » kiriye, heta nuha kesekî bi awayekî zelal destnîşan nekiriye bê wî kîjan nav bi kar anîne. Xebateke bi vî rengî ku li ser vî mijarê bisekine, herçend di çapa xwe de piçûk be jî, dikare di siberojê de gellekî bi kêrî lêkolînerên kurd were.

Berî ku em behs bikin bê Celadet Bedirxan kîjan kodnav bi kar anîne, hêjayî gotinê ye ku di kovara *Yekbûnê* de jî hin navên « *mahlas* » hene ku kêma kesa dizanî bê ew kî bûn û em di wê baweriyê de ne ku di vî warî de jî *Yekbûnê* bandora xwe li *Hawarê* kiriye⁷². Di wê kovarê de, weke ku me li jorê got, M. Salih Bedirxan jî hin kodnav bi kar anîne ku nemaze yek ji wan dişibe navên Celadet Bedirxan ku ew jî M. S. Azîzî ye. Em dizanin ku yek ji navên ku Celadet

di *Hawarê* de bi kar anîne jî Herekol Azîzan e⁷³, ku mirov dikare bibêje ku Celadet Bedirxan di vî warî de jî di bin bandora *Yekbûnê* de maye.

3. 5. 1. Kodnavên Celadet Bedirxan

Di encama lêgerîneke piçûk de derdikeve holê ku di *Hawarê* de ji bilî yên Celadet Bedirxan 54 navên nivîskaran hene. Wekî din, 33 nav jî weke navên Celadet Bedirxan diyar dibin. Lê belê balkêş e ku hin nav carekê bi tenê hatine bikaranîn û hin nav jî gellek caran ji bo heman celeb mijaran hatine bikaranîn ku mirov divê wan li gorî bikaranînê ji hev derxe.

Wek mînak navên mîna *Hawar*, *Xwediyê Hawarê* û *Nivîsanoka Hawarê*, bêtir ji bo daxuyaniyên ji bo xwendevanan hatine bikaranîn ku dibe ku carinan Osman Sebrî bi xwe jî barê van navan girtibe ser milên xwe; *Ferhengvan* hercar ji bo beşê ferhengê û peyvên nû hatiye bikaranîn ;

Bişarê Segman bi tenê ji bo çîrokên dîrokî hatiye bikaranîn ku ev taybetmendiya vî navî di kovara *Ronahiyê* de jî didome. Ji ber wê, em dikarin bibêjin ku dibe ku qelema Kamûran Bedirxan û Celadet Bedirxan di vî navî de hebe, lê belê ev mijar cihê lêkolîneke kûrtir pêwîst dike ; lewre ji ber ku di bin navê wî de « *Duhok* » tê nivîsandin, Husên Hebeş wî weke nivîskarekî ji Kurdên başûr dide naskirin û dibêje ku « *ev yekemîn nivîsar e [ku] ji Kurdistana başûr tê* ». ⁷⁴ Lê belê, di hejmara 56'an de dîsa çîrokeke dîrokî (*Kitêba Totê Reb*) vê carê bi navê *Cemşîd* belav dibe. Hingê, çîrokên dîrokî weke çalakiyeke *Hawarê* diyar dibin û ji ber wê, em navê *Bişarê Segman* jî dixin nava navên Celadet Bedirxan. Bikaranîna navnîşana *Duhokê* jî dibe ku zexeliyeke din be ku bide bawerîkirin ku gellek nivîskar hene. Ji ber ku li ser *Bişarê Segman* tu agahiyên din nînin, mirov dikare wî jî bixe nava navên Celadet Bedirxan.

Hin nav jî carinan di hin guhertinan re derbas bûne :

wek *Seydayê Gerok* û *Mamostayê Gerok* ;
wek *Cemşîd* û *Bavê Cemşîd* û *Bavê Cemşîd û Sînemxanê* ;

wek *Stranvan*, *Stranvanê Jêliyan*, *Stranbêjê Jêliyan* û *Stranvanê Hawarê*.

Hin navên din jî ji ber avabûna xwe ya bi rengdêran ve dişibin hevdu, wek *Nêrevan*, *Rasteder*, *Xeberguhêz*, *Tawusparêz*, *Şevger*, *Farisîxwîn*, *Şîretbêj*, *çîrokbêj*, *Şebistan*, *Dilistan*, *Yekî Vexwendî*, *Lawikî Pijderî* û *çiyayê Agirî*.

Lê balkêş e ku weke nivîsa *Lawikî Pijderî* (h. 24) û *Hawar* (h. 24) carinan bi soranî jî

nivîsandiye. Ji ber ku ev herdu nivîs di heman hejmarê de ne, mirov dikare bifikire ku kesekî din jî tev lê bûbe.

Hin navên mîna *Koçerê Botan* û *Diya Ferzo* jî hene ku bi tenê bi fransî berhem dane *Hawarê* û kêmaniyên bikaranîn. Herweha navê *Newîn* jî carekê bi tenê bi fransî hatiye bikaranîn.

Navê *Tawusparêz* jî di nivîsên li ser Êzdayetiyê û lîstikên Kurdan de hatiye bikaranîn û weke îmzeyê Roger Lescot tê naskirin.⁷⁵ Lê belê di nasîna kultur û kurmanciya wê de hin taybetmendî aşkere dikin ku yê ku ew nav bi kar aniye pirr baş bi kurmancî dizane. Ji ber wê, em di wê baweriyê de ne ku, herçend nivîs yê Roger Lescot jî bin, qelesa Celadet Bedirxan jî ketiye wan nivîsan.

Di meseleya *Diya Ferzo* û *Şebistan* û *Dilistan* û *Newîn* de em hinekî bi guman in, ji ber ku ev nav heryek carekê an du caran hatine bikaranîn û heke ne ji şiklê avakirina wan û carinan jî ne ji fransiya wan be, mirov dê nikaribe wan weke navên Celadet Bedirxan bihesibîne. Weke ku Husên Hebeş dinivîsîne, dibe ku di van navan de keda Rewşen Bedirxan jî hebe.⁷⁶

Herweha *Newîn* xwe ji navên din cuda dike, ji ber ku vî navî bi tenê carekê, bi fransî û li ser xwarinên kurdî nivîsandiye ku dîsa Rewşen Bedirxan tê bîra mirov. Lê heke ne ew bi xwe be, em dikarin texmîn bikin ku ne bi temamî be jî alîkariya Celadet Bedirxan di vê nivîsê de heye.

Di van navan de xaleke din jî heye ku bi me balkêş e. *Şebistanê* nameyek ji *Rastedêr* re nivîsandiye ku dibe ku di vî navî de jî keda Rewşen Bedirxanê hebe, an jî, Celadet Bedirxan êdî bi kodnavêkî ji kodnavêkî din re dinivîsîne. Dibe ku sedema wê ev jî be ku Celadet Bedirxan dixwast bi rastî jî ew nav weke navên rast bidana nîşandayin. Dibe ku em di vê nirxandina xwe de xelet bin jî.⁷⁷

Herweha navê *Derketîkî Dersîmî* jî carekê bi tenê diyar dibe ku em jê bi guman in, lê bi kurmanciyeke xurt çîrokeke wî di hejmarê 30'î de belav bûye. Navê *çiyayê Agirî* jî ku çîrokek di hejmarê 28'an de nivîsandiye bi guman e, lewre weke kurmanciyeke ji derveyî herêma Botan be hatiye nivîsandin û dibe ku ne Celadet bi xwe be. Heman nirxandin ji bo Sibhiyê Diyarbekirî (h. 32 û 34) jî dikare bê kirin. Lê avakirina van navan ne weke navên din e û me ew negirtin lîsteya xwe.

Di *Hawarê* de, ji bilî navê wî yê esil, navên *Nêrevan* û *Herekol Azîzan* jî navên din bêtir hatine bikaranîn. Mijarên ku Celadet di nivîsandina wan de ev nav bi kar anîne, dê vê

xebatê dirêjtir bikin, ji ber wê em ê nirxandinên wan navan li vira rawestînin.

Dibe ku hin ji van navan ne yê Celadet bin jî û bi dû re diyar bibe ku xwediyên wan hene. Ev têbîniyên piştî vê xebatê, bêguman dê bibin kêmaniyên vê xebatê. Lê belê, em dizanin ku kêmaniyên vê xebatê bi xwe jî dê bi kêrî dîroka ziman û wêjeya kurdî werin. Ji ber ku heger ew kêmanî bîn dîtî, ev xebat jî dê giringtir bibe.

3. 5. 2. Navên ku Celadet di *Hawarê* de bi kar anîne an jî keda wî tê de heye

- 1- Celadet A. Bedirxan⁷⁸
- 2- Nêrevan 30, 31, 33-51, 57
- 3- Herekol Azîzan 5-8, 10, 11, 13, 14, 19, 22-25, 29, 32-35, 40, 42, 49, 50, 51, 55, 56
- 4- Hawar 1, 7, 10,11, 14, 15, 17, 18, 19, 21, 24, 49
- 5- Nivîsanoka Hawarê 20
- 6- Xebirgêz 18, 32, 39, 41
- 7- Stranbêjê Jêlîyan 24
- 8- Stranvanê Jêlîyan, 24
- 9- Stranvanê Hawarê 36
- 10- Xwedîyê Hawarê 11, 27, 43
- 11- Stranvan 19
- 12- Ferhengvan 27, 30
- 13- Rastedêr 30, 36
- 14- Şîretbêj , 52
- 15- Çîrokbêj 6, 20
- 16- Mamosteyê Gerok 28
- 17- Seydayê Gerok 31, 32, 38
- 18- Feqîrê telqînbêj, 49
- 19- Pirsiyarkarê Kurdan 24
- 20- Şevger, 42
- 21- Farisîxwîn , 50, 52
- 22- Farisîxanîn, 57
- 23- Bişarê Segman 50, 51 (2 nivîs)
- 24- Cemşîd, 56
- 25- Bavê Cemşîd 44, 48
- 26- Bavê Cemşîd û Sînemxanê, 31
- 27- Koçerê Botan 9, 10, 12
- 28- Yekî Vexendî 15
- 29- Diya Ferzo, 40
- 30- Lawîkî Pijderî 24
- 31- Newîn 13
- 32- Dilistan 35
- 33- Şebistan 4, 49

4. Wekî din ?

Hawar ne bi tenê manifestoya zimanê kurdî û kurdayetiyê nû ye û ew herweha pîreya çanda kurdî ya ewropî ye jî. Peywendiya bi Rojavayê re di warê hunerî de jî hin guherîn anîbûn Rojhilatê. Ji xwe Îslamê li rojhilatê rê li ber

gellek guherînan digirt. Wênesazî û peykertraşî mînakên hin qedexeyên olî bûn, lê li Ewropayê hunermandan ev herdu celebên hunerî gîhandibûn qada herî bilind. Ronesansê dewlemendtirîn dema hunerê li Ewropayê peyda kiribû. Ewropiyên ji sedsala 14'an ve pexşan û gellek celebên vî awayê nivîsandinê yê nû kişî kiribûn. Şanoyên pirrlehangî dinivîsandin û dilîstin ku ev huner li rojhilatê hê jî bi awayê xwe yê prîmîtîv dihat kirin.

Li Rojhilata Navîn, ji bo wêjeyê formek bi tenê hebû: helbest. Hemû celebên bûyeran û hemû helwestên hunerî bi vê formê dihatin veguhestin. Digel yekbûna formê jî helbesta rojhilatî di nava xwe de dewlemendiyeke mezin jî ava kiribû ku rê li ber hemû vegotinana vedikir. *Xazel, mesnewî û qesîde* hin ji vê dewlemendiya helbestê bûn ku li Rojavayê jî beranberên wan dihatin peydakirin. Nemaze jî *mesnewiyê* bi forma xwe ya weznî ve rê li ber vegotina bûyerên dirêj vedikir ku mirov dikare wê weke destpêka çîrok û romana pexşanî binirxîne. Heger mirov bi vî awayî mesnewiyên weke arketîpa romana rojhilatî bihesibîne, hingê di derheqê dîroka romana kurdî de jî hin têbînîyên giring divê bên kirin û dîroka romana kurdî bi kêmanî bigihîje *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî. Lê belê ev mijar dikare bibe mijara lêkolîneke din⁷⁹.

Peywendiya rojavayî û rojhilatîyan, bû sedema ku pexşan û hemû celebên wê derbasî rojhilatê jî bibin. Li cem kurdan, di sala 1856'an de cara yekem bi pênûsa Mela Mehmûdê Beyazidî ve pexşan di zimanê kurdî hate bikaranîn. Mela Mahmûdê Beyazidî li ser daxwaza Aleksandre Jaba çîrokên kurdî berhev dikirin û ji bo şagirtên xwe fabl dinivîsandin û ji çanda devkî jî gellekî destkewtî dibû. Ji xwe li welatên ewropî jî pexşan, berê, bi awayekî xwezayî, veguhestina çanda devkî bû. Lê belê, mixabin rewşa Kurdan û bindestiya wan nedihîşt ku ev dewlemendiya zimanê nivîskî di nava Kurdan de belav bibe û ji ber wê jî, heta destpêka qirna 20'an Kurdan ev awayê nû bi kar neanî. Ji xwe mirov nikare bibêje ku çîrokên Mela Mahmûdê Beyazidî tu guherîn di wêjeya kurdî de pêk anîne.

Hingê, di kovar û rojnameyên serê sedsala 20'an de, zimanê kurdî dê di warê nivîskî de bi awayekî çalaktir bihataya bikaranîn û cara yekem dê çîrokên nûjen bihatana nivîsandin. Çîroka Fûad Temo ya ku di sala 1913'an de di *Rojî Kurd* de hatiye çapkirin û mixabin nîvco hatiye hiştin dê di vî warî de bibûya destpêka heyameke nû di wêjeya kurdî de.

Hawara ku nozdeh sal bi şûn de dest bi weşanê kir, ev heyama nû xurt kir. Di dema *Hawarê* de pexşan bi awayekî çalak hate bikaranîn û formên vî celebê nivîsînê yê nuh jî, weke çîrok, ceribandî û rexne û serborî û gerrname û helbesta serbest û şano jî di kurdî de hatin bikaranîn. Gava ku mirov çîrokên ku Celadê Bedirxan bi navê Bişarê Segman nivîsandine dixwîne, an jî gava ku mirov *Li Goristana Amedê* ya Osman Sebrî dixwîne, an jî gava mirov *Derketî* yê Nureddîn Zaza dixwîne, mirov fahm dike ku wêjeya me di 70 salan de bi qasî ku divê bi pêş ve neketiye. Herweha yek ji çîrokên gellekî sade lê bi fanteziyeke têra xwe delal û bi zimanekî xweş hatiye nivîsîn jî di hejmara 30'î de belav bûye ku navê wê *Kulîlkên ko ji Kurdistanê tên* e ku şaheserek e û bi îmzeya Telet Qedûr Hec Elî Begzade ye.

Hejmara berheman zêde bûne, rast e, lê bi asta xwe ya edebî ve, pîrrianiya berhemên ku em dinivîsîn, mixabin ji aliyê zimên ve jî û ji aliyê xeyal û fantaziyan ve jî û herweha ji aliyê avakirina vegotinê ve jî gellekî dûr *Hawarê* ne.

5. Encam û... dewam.

Di vê nivîsê de me hewil da ku em çavkaniyên *Hawarê* nas bikin û peywendiya van çavkaniyan ya bi *Hawarê* re binirxînin. Herweha me çavkaniyên hin helwestên Celadet Bedirxan jî zelal kirin ku di serî de parastina zimanê kurdî, peywendiya ziman û netewebûyîna û cudakirina xebatên wêjeyî, çandî û siyasî tên.

Me wekî din destnîşan kir ku di jînenîgariya Celadet Bedirxan de hin hêl baş nehatine naskirin û gellek mijarên *Hawarê* jî di ser re hatine nirxandin û *Hawar* hê lêkolînine din pêwîst dike. Me bi vî awayî da zanîn ku ji bilî navê wî bi xwe, 32 navên ku di *Hawarê* de hatine bikaranîn weke kodnavên Celadet Bedirxan diyar dibin, lê digel vê jî me destnîşan kir ku em ji hin navan bi guman in. Dibe ku hin navên din jî yê wî bin, lewre digel ku em ji şêwaza çend navên din ketin gumanê jî, ji ber awayê avakirina navan, me ew nexistin lîsteya xwe.

Me *Hawar* teva çavkaniyên wê û helwêsta kurdayetiyê ve nîşan da. Bi vî awayî me giringiya *Hawarê* û heyama wê di nava heyama *Kurdayetiya Nû* ya « bîrewer » de nirxand û me di vê çarçoweyê de bal kişand ser giringiya wê ya di dîroka ziman û wêjeya kurdî de jî.

Em baş dizanin ku *Hawar* dê hê bibe mijara gellek nivîs û lêkolînen din. Bi hêviya ku xalên di vê lêkolîne de destnîşankirî ne, bibin sedema

ku em li ser *Hawarê* û Celadet Bedirxan ji nû ve bifikirin û êdî ji « îdealîzekirinê » bi dûr bikevin û ji derveyî hîssên xwe yên kurdariyê li wan biniherin. Bi tenê bi vî awayî em dikarin vê dema dîrok, çand, ziman û wêjeya kurdî baştir nas bikin.

Perawêz :

¹ Rojnameya ku Sureyya Berdirxan li Stenbolê derxistîye. Ev rojname 13'ê nîsana 1909'an, piştî bûyera ku di dîroka osmanî de bi navê *bûyera 31'ê adarê (wakayî wakwakiye)* tê naskirin, tê girtin ; lê belê Sureyya Bedirxan heman rojnameyê bi dû re, sala 1917'an li Qahîreyê dîsa dide destpêkirin. Ji ber ku ji aliyê endamêkî malbata Bedirxaniyan hatiye derxistin û dîsa ji ber ku heman nav li xwe kiriye, mirov dikare wê weke dewama rojnameya *Kurdistanê* ya sala 1898'an bipejirîne ya ku Mîqdad Mîthed Bedirxan derxistibû û Evdilrehman Bedirxan piştî hejmarê 5'an heta dawiyê berpirsiyariya wê kiribû.

² Piştî ku *Rojî Kurd* hatiye girtin, Komeleya *Hêvîyê* ya ku ev kovar derdixist, bi navê *Hetawî Kurd* ve kovareke din daye destpêkirin ku ji ber ku xwedî û nav yek in, em wan jî weke dewama hev dipejirînin. Hêjayî gotinê ye ku peyva « *roj* » bi zaravayê kurmanciya jêrê ve dibe « *hetaw* ».

³ Ji bo agahiyên berfirehtir yên li ser wê demê, binere li Celîlê Celîl (1985), *Jiyana Rewşenbîrî û Siyasî ya Kurdan dawîya sedsala 19'an û serê sedsala 20'an*, Stockholm : Jîna Nû.

⁴ M. Emîn Bozarslan (1998), *Kurd Teavun ve Terakki Gazetesi 1908-1909*, Uppsala : Weşanxana Deng.

⁵ Malmîsanîj (1999), *Kurd Teavun ve Terakki Gazetesi ve Cemiyeti*, Stenbol : Avesta, çapa duyem, r. 9.

⁶ Ji bo nixandîneke li ser tevgera kurdî ya wê demê û cîhê ziman û wêjeyê ya di nava rewşenbîrên kurd de, li lêkolîna me ya bi navê « *Wêjeya bi rêya çapemeniyê ve : Ji Kurdistanê heta bi Hawarê* » binere.

⁷ Ehmedê Xanî, *Mem û Zîn*, Stenbol, çapa sêyem, 1990, amadekar : M. Emîn Bozarslan, r. 60.

⁸ Hecî Cefêr (2008), *Ziman û Edeb û Mêjoya Kurd di kovara Rojî Kurd da*, Dihok : Weşanên Êketiya Nivîserên Kurd, r. 19 û r. 20.

⁹ Ehmedê Xanî, *Mem û Zîn*, r. 62.

¹⁰ Melayê Cizîrî, *Dîwan*, r. 58, Stockholm, weşanên Roja Nû, 1987, amadekar: Zeynelabidîn Kaya û M. E. Narozî.

¹¹ Bi qasî ku Malmîsanîj û Lewendî (1992 : 24-32) didin zanîn, *Şark ve Kurdistan* rojnameyeke Kurdan e ku bi zimanê osmanî derketiye. Hin nivîskarên wê yên mîna Bedriyê Meletîyê, Melle Seîdê Kurdî (Bediuzzaman) di kovar û rojnameyên Kurdan yên din de jî nivîsandine. Di rojnameyê de gellek çaran behsa pîrsgirêkên Kurdan yên civakî û siyasî bûye û pêşniyarên çareseriyê hatine kirin. Mixabin, em nizanin bê çend hejmarên wê rojnameyê derketine.

¹² Hêjayî gotinê ye ku ji ber vê daxwaza xwe ya vekirina dibistanan li Kurdistanê, Seîdê Kurdî bi tawana dînbûnê ve diavêjin « *timarxaneyê* » ku em vê serboriya wî dîsa bi qelesa wî ve di hejmarê 5'an ya *Kurd Teavun ve Terakki Gazetesi* de dixwînin ku Seîdê Kurdî xwe diparêze û dibêje « *Ez li çiyayên Kurdistanê mezin bûme (...) Hûn nikarin min bi pîvanên Stenbolî ve binirxînin* ». Di heman hejmarê de Seîdê Kurdî behsa hevdişîneke xwe ya bi wezîrekî osmanî re jî dike û em dibînin ku wezîr dixwaze meaşekî mehane ji bo wî girêbide, lê belê Seîdê Kurdî fahm dike ku ew bertil e û dibêje « *hûn dixwazin bi vî meaşî ve dengê min bibirrin* » û meaşê ku Siltanê osmanî jê re şandîye qebûl nake. Seîdê Kurdî bi wezîr dide zanîn ku ew her di xizmeta dewletê û milletî de ye, lê belê ew ê gotina xwe jî her bibêje.

¹³ Babanzade Ismaîl Hakki (1908), «Kurdçe Uzerine» in *Kurd Teavun ve Terakki Gazetesi*, hejmar 3. (Em referansa çapa nû ya yekcildî didin ku M. Emîn Bozarslan amade kiriye).

¹⁴ Ehmedê Xanî, *Mem û Zîn*, r. 56.

¹⁵ Kendal Nezan (2000), « La genèse du nationalisme kurde » in *Confluences Méditerranée*, n° 34.

¹⁶ Celadet Bedirxan, *De la question kurde*, weşanên Avestayê, 1997, r. 10. (Weşanxaneya Avestayê ev pirtûk bi fransî û turkî çap kiriye. Li vira em bi xwe wî beşî werdigerînin kurdî).

¹⁷ Suleyman Nazif, « Kurd ve Kurdistan » in *Kurd Teavun ve Terakki Gazetesi*, h. 2. (Em bi xwe werdigerînin kurdî).

¹⁸ Celîlê Celîl (1985) dide zanîn ku herçend desthilatdariya osmanî qels bûbû jî, Siltan li

- hember dengên muxalif yên cudaxwaziyê tund û bêrehm bû.
- ²⁹ Malmisanij & M. Lewendî, *Li Kurdistanê Bakur û li Turkiyeyê Dîroka rojnamegeriya kurdî (1908-1992)*, r. 58-59.
- ²⁰ Çavkanî : Malmisanij & M. Lewendî (1994), r. 59.
- ²¹ Heman çavkanî, r. 59.
- ²² Celadet Bedirxan, “Sê tarîxên Hawarê”, *Hawar*, h. 27, 1941.
- ²³ Abdullah Cewdet, « Bir Hitab » in *Rojî Kurd*, h. 1, 1913.
- ²⁴ Zinar Silopî (Qedrî Cemîl Paşa), *Doza Kurdistan*, r. 36.
- ²⁵ Weke ku Mîqded Mîthet Bedirxan di rojnameya Kurdistanê de dibêje, malbata Bedirxan ji êla Azîzan in, lê belê piştî serhildana Mîr Bedirxan malbata wan êdî bi vî nave nû ve tê naskirin. Weke Celadet Bedirxan jî di *Hawarê* de dibêje, hin kes hene ku bi kesayetiya xwe û mezinbûna xwe ve bandorê ew qasî li civata xwe dikin ku nave wan li malbata wan tê kirin ku Mîr Bedirxan jî yek ji wan kesayetiyan e.
- ²⁶ Suleymaniyelî Tewfik dê bi dû re bi nave Pîremerd di nava Kurdan de bihataya naskirin.
- ²⁷ Malmisanij & M. Lewendî (1994), r. 59.
- ²⁸ Malmisanij (1992), *Abdurrahman Bedirxan ve ilk Kürt gazetesi Kurdistan: sayı 17-18*, Stockholm, 139 r.
- ²⁹ Celîlê Celîl (1981), *Jiyana rewşenbîrî û siyasî ya Kurdan*, wergera Elîşêr, Stockholm: Jîna Nû, r. 96.
- ³⁰ Îsmâîl Hakki Babanzade, « Kurdçe Uzerine » in *Kurd Teavun ve Terakki Gazetesi*, hej. 3. (Eslê nivîsê bi osmanî ye. Em bi xwe werdigerînin kurdî).
- ³¹ Heman çavkanî.
- ³² Celadet Bedirxan, « Di dora hevxiştina zimanan de », *Hawar*, h. 3, 1932.
- ³³ Hamîd Bozarslan (1991), *Histoire de la Turquie contemporaine*, Parîs : La découverte, r. 25.
- ³⁴ Ehmedê Xanî, *Mem û Zîn*, r. 58.
- ³⁵ Bedredîn Salih (2007), *Serkomarê Kurdistanê li ber dadgeha Îranê*, wergera ji soranî bo kurmancî : Samî Ergoşî, Hewlêr : çapxaneya roşenbîrî. 96 r. [Di vê pirtûkê de beşekî din jî heye ku şîrove jê re ne lazim e û em li vira dinivîsîn. Ev diyalog di navbera Qazî Mihemed û Meleyê Mehabadî de ye ku ji ber ku Qazî westiyaye, ji wî dixwaze ku alîkariya wî bike û hingê mele wasiyeta wi dinivîsîne :
- « (Qazî) got : Were binivîsîne, ez çî ji te re dibêjim, tu her wê binivîsîne.
- Melê got : Qurban ez çî binivîsînim ? bila ez bizanim ka tiştê tu dixwazî binivîsînim, dê dadger riyê bide te ?!
- Qazî Mihemed xeyidî û got : Dadger kî ye ku rê bide yan nede min ka ez dixwazim çî bêjim ?!
- (...) Qazî Mihemed ew tişt bi farsî digotin û ji mele re digot, tu bi kurdî binivîsîne.
- Melê got : Qurban ez nizanim bi kurdî binivîsînim.
- Qazî Mihemed xeyidî got : ev jî yeke din ji bextreşiyên gelê kurd e.
- (...) Ca Qazî Mihemed dubare bi xwe dest bi nivîsandina wesyetnameya xwe kir (...) » r. 28-29]
- ³⁶ Heman çavkanî, r. 31.
- ³⁷ Heman çavkanî, r. 32.
- ³⁸ Ehmedê Xanî, *Mem û Zîn*, r. 58.
- ³⁹ Kemal Mezher Ehmed (1978), *Têgeyiştinî rastî û şwênî le rojnamenûsî kurdî da*, le çapkirawekanî korî zanyarî kurd, Bexda, r. 217. (çavkanî : Malmisanij û Lewendî 1994).
- ⁴⁰ Celadet Bedirxan, « Armanc, awayê xebat û Nivîsandina Hawarê », *Hawar*, h. 1, 1932.
- ⁴¹ Ji bo agahiyên bêtir yên di vî warî de em referansa teza xwe ya doktorayê didin ku me tê de behsa vê dabeşkirinê kiriye û herweha bi awayekî zelaltir behsa girîngiya Gramera Celadet Bedirxan û Roger Lescot kiriye. Aydogan (2006), *Temps, subordination et concordance des temps dans le roman kurde : étude sur le système verbal et la subordination temporelle en dialecte kurmandji*, Université de Rouen, 27-11-2006, 602 r..
- ⁴² Ji bo agahiyên berfirehtir pêwîst e ku li pirtûka me ya bi navê *Guman 1: Zimanê Kurdî* were niherîn. Ev pirtûk gulana 2013'an ji aliyê weşanxaneya Lîsê ve li Bakur tê çapkirin.
- ⁴³ Celadet Bedirxan, *Hawar*, hejmar 1.
- ⁴⁴ Celadet Bedirxan, *Bir Kürt Aydinindan Mustafa Kemal e Mektûb*, çapa nû 1992, Stenbol: Doz.
- ⁴⁵ Celadet Bedirxan, *De la Question Kurde*, r. 5. (Me bi xwe ev beş wergerandiye kurdî)
- ⁴⁶ çavkanî : Cigerli (1999), *Histoire des Kurdes*, r. 111. (Me bi xwe ev beş wegerandiye kurdî)
- ⁴⁷ Celadet Bedirxan, “Heyîneke yeksalî”, *Hawar*, h. 20.
- ⁴⁸ Celadet Bedirxan, « Zilamek û Zimanek », *Hawar*, h. 40.

- ⁴⁹ Celadet Bedirxan, “Heyîneke yeksalî”, *Hawar*, h. 20, 1933.
- ⁵⁰ Celadet Bedirxan, “Sê tarîxên Hawarê”, *Hawar*, h. 27, 1941.
- ⁵¹ Heman çavkanî.
- ⁵² Nûreddîn Zaza (1982), *Ma vie de Kurde*, Lozan : Pierre-Marcel Favre publi Sa.
- ⁵³ Nivîsên Havindê Sorî û Tewfîq Wehbî û yên ku Celadet Bedirxan bi navê Lawikî Pijderî û Hawar nivîsandine dikarin di vê mijarê de bibine mînakine baş.
- ⁵⁴ Husên Hebeş di lêkolîna xwe ya bi navê *Raperîna çanda kurdî di kovara Hawarê de* radigihîne ku Evdilizzaq Bedirxan di sala 1913’an de ji bo amadekirina alfabeyê kurdî çûye ba kurdologê navdar Orbêlî ku Celîlê Celîl jî di *13 rûpelên balkêş ji dîroka gelê kurd* de behsa wî dike û dibêje ku ew li ser alfabeya kurdî ya latînî xebitîye, lê bi dû re ev kar teslîmî Isahak Marogulov kiriye (r. 139-149). Herweha Celadet Bedirxan di hejmeta 10’an de dide zanîn ku Tewfîq Wehbî jî ji bo kurdî li ser alfabeyê xebitîye, lê ji ber ku hê alfabeya wî temam nebûbû, wan nikarîbûye alfabeyan bikin yek.
- ⁵⁵ Celadet Bedirxan di hejmeta 27’an de dide zanîn ku ew alfabeya ku wî sala 1919’an amade kiriye, sala 1925’an di dadgeha Xarpûtê de weke delîla cudaxwaziyê li dijî tevgera kurdî hatiye bikaranîn. Bi ihtimaleke pirr mezin, ew alfabe ji aliyê dadgehê ve hatiye îmhakirin, lewre îroj kes di derheqê wê de bi tişteki din nizane.
- ⁵⁶ Hêjayî gotinê ye ku xebatên li ser alfabeya kurdî ya latînî di nava Kurdên Bakurî û Kurdên Sovyetê de bi du milan ve tên kirin, lê belê hayê wan bi derengî ji hevdu çêdibe. Celîlê Celîl balê dikişîne ser ku di sala 1929’an de alfabeya latînî ya ku di nava Kurdên Ermenistanê de hatiye amadekirin, ji aliyê Îsahak Marogulov ve tê temamkirin û pêşkêşkirin. Di alfabeya Marogulovî de 37 tîp hene. Herweha di heman pirtûkê de Celîlê Celîl cih dide nameyê Cerdoiyê Genco ku ji Casimê Celîl re hatiye şandin û di wê nameyê de tê gotin ku Marogulov di sala 1925’an de ew alfabe nîşanî rewşenbîrên kurd daye. (çavkanî: Celîlê Celîl, *13 rûpelên balkêş ji dîroka gelê kurd*, Enstîtuya Kurdzaniyê, Vîyana, 2002, r. 139-149)
- ⁵⁷ Ev belge di arşîva Serokwezaretîya Tirkiyeyê de heye û bi awayekî kopyaya orjînal di berga paşiyê ya kovara *Zendê* de (hejmeta payiza 2012’an) jî hatiye çapkirin.
- ⁵⁸ Çavkanî : Husên Hebeş, heman çavkanî, r.45
- ⁵⁹ Çavkanî : hevdîtina bi Sînemxan Bedirxanê re.
- ⁶⁰ Celadet Bedirxan, *Günlük Notlar* (1922-1925), Amadekar: Malmîsanîj. Stenbol: Avesta.
- ⁶¹ Çavkanî: Husên Hebeş, *Raperîna çanda kurdî di kovara Hawarê de*, çapxana Hogir, Bonn, 1996, r. 42.
- ⁶² Celadet Bedirxan bi xwe gazindên xwe ji vê yekê dike û di hejmeta 21’ê de dinivîsîne ku “ev şeş meh in ku hukûmeta Îraqê nahêle ko kovara me bikevit erdê Îraqê”.
- ⁶³ çavkanî: Hevdîtina bi Sînemxan Bedirxan re.
- ⁶⁴ Sînemxan Berdirxan di hevdîtineke taybetî de bi me da zanîn ku di hîlbijartinên 1949’an de pêşniyar li Celadet Bedirxan hatiye kirin ku bibûya parlamenter. Lê belê gava ku Celadet Bedirxan ji bo karên hîlbijartinan çûye herêma Kurdan, ji ber ku xelk giş hatiye pêşiya wî, desthilatdarî jê tirsîyaye û ew bi awayekî girtî vegehandiye Şamê. Husên Hebeş jî vê agahiyê piştrast dike (r.43).
- ⁶⁵ Sînemxan Bedirxanê bi me da zanîn ku ji bo ku Ferhenga wî ya kurdî bihataya çapkirin, malbata wê tekane nusxaya ferhengê ya ku Osman Sebrî piştî mirina Celadet Bedirxan saz kiribû, daye dezgeheke çandî. Lê belê, çend sal bi şûn de, gava ku lê niheriyê ku wê dezgehê xatir nedaye ferhengê, wê bi xwe ferheng ji wê dezgehê dizîye, da ku biparêze. Ew ferheng sala 2009’an ji aliyê weşanxaneyê Avestayê ve li Stenbolê hat çapkirin.
- ⁶⁶ Husên Hebeş, *Raperîna çanda kurdî di kovara Hawarê de*, çapxana Hogir, Bonn, 1996, r. 38-39.
- ⁶⁷ Li gora Sînemxan Bedirxanê jî Celadet Bedirxan du salan ji Kamûran Bedirxan mezintir bû û di sala 1893’an de ji dayik bûye.
- ⁶⁸ Celadet Bedirxan di wê rojnivîskê de herweha dibêje ku ew carinan maqaleyan û wergerên ji tirkî di kovar û rojnameyên almanî de dide çapkirin û bi xêra heqê wan debara xwe dike. Navên hin ji wan gotarên çapkirî jî di rojnivîskên wî de hene. Weke ku Malmîsanîj gotiye, em hêvî dikin ku rojekê kurdekî almanîzan bikare bide peyv wan nivîsan da ku em dewreke jiyana Celadet Bedirxan baştir binasin.
- ⁶⁹ çavkanî: Hevdîtina bi Sînemxan Bedirxan re.
- ⁷⁰ Ji bo agahiyên zêdetir binere : Celadet Bedirxan, *Gunluk Notlar* (1922-1925), amadekar Malmîsanîj, Stenbol: Avesta, 1997, rr. 48-51.
- ⁷¹ Husên Hebeş (1996), r. 164.

- ⁷² Mixabin me hê kovara *Yekbûnê* peyda nekiriye. Bi tenê Musa Anter di nivîseke xwe de hin agahiyan di derheqê vê kovarê de dide û wekî din tu agahî di destê kesî de nînin. Malmisanij û M. Lewendî (1994) jî behsa heman agahiyên Musa Anter dikin.
- ⁷³ Azîzan navê eşîra Bedirxaniyan e.
- ⁷⁴ Husên Hebeş (1996), r. 71.
- ⁷⁵ Husên Hebeş (1996), heman berhem, r.51
- ⁷⁶ Heman çavkanî, r. 64.
- ⁷⁷ Me ev mijara kodnavên Hawarê ji Sînemxan Bedirxan û Seleh Sadellah jî pirsî û me lîsteya navan bi wan da kontrolkirin. Wan jî ji me re got ku ji bilî Celadet Bedirxan kesek nikare tam bizane bê ew nav yên kê ne.
- ⁷⁸ Piştî navê wî yê eslî, her kodnavê ku Celadet Bedirxan bi kar aniye an jî keda wî tê de heye, dê bi hejmara kovarê ya ku ew nav tê de hatiye bikaranîn ve were dayin, da ku peydakirina wan ji bo xwendevanan hêsantir be.
- ⁷⁹ Me di lêkolîneke din de behsa vê mijarê kiriye ku navê wê “*Pexşan û Roman di Wêjeya Kurdî de*” ye.